

History of Islamic Philosophy

Home Page: hpi.aletaha

Ale-Taha Institute of Higher Education

Online ISSN: 2981-2097

The Philosophy of Mīr Dāmād in India: From the Early-13th to the Mid-14th AH Centuries (Based on Textual/Didactic Traditions)

Hossein Najafi¹ | Davood Hosseini²

1. Phd Candidate, Islamic Philosophy and Theology, Tarbiat Modares University (Tehran).

E-mail: hossein.najafi@modares.ac.ir

2. Associate Professor, Department of Philosophy, Tarbiat Modares University (Tehran).

E-mail: davood.hosseini@modares.ac.ir (Corresponding Author)

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 03 March 2024

Received in revised form
22 April 2024

Accepted 22 April 2024

Published online 22 July
2024

Keywords:

*Islamic Philosophy in
India; Mīr Dāmād;
India; Textual/Didactic
Traditions; 13th and 14th
AH Centuries.*

ABSTRACT

From the middle of the 5th century to the 14th century (Hijri), Iranian philosophers made a remarkable impact on the intellectual landscape of the Indian subcontinent. Among them, the philosophical contributions of Mīr Dāmād (d. 1040 AH) stand out as a significant milestone. After his arrival in India, Mīr Dāmād's works were widely disseminated throughout the subcontinent through textual traditions and became educational resources in their own right. This era witnessed a flourishing of the teaching and learning of *al-Ufūq al-Mubīn* in scientific institutions, particularly in the city of Rampur. The circulation of this work as a textbook facilitated the emergence of various commentaries and annotations. At the same time, the book *al-limadhat* emerged as a subsidiary tradition in the teaching of philosophy in India. The dissemination and consolidation of Mīr Dāmād's works in South Asia sparked philosophical debates between proponents and opponents, focusing on topics such as “the simple creation of essence” (*ja'l basit mahiyyat*), “temporal creation” (*huduth dahri*), “predication” (*haml*), “simple-if questions” (*aqsam hall basit*), and more. This article provides an overview of textual traditions on the subcontinent and demonstrates the significant interest of scientific forums in India, spanning from the early 13th to the mid-14th AH, in the works and ideas of Mīr Dāmād.

Cite this article: Hosseini, D & Najafi, H (2024). The Philosophy of Mīr Dāmād in India: From the Early-13th to the Mid-14th AH Centuries (Based on Textual/Didactic Traditions), *History of Islamic Philosophy*, 3 (2), 39-93. <https://doi.org/10.22034/HPI.2024.446801.1063>

© The Author(s).

Publisher: Ale-Taha Institute of Higher Education.

DOI: <https://doi.org/10.22034/HPI.2024.446801.1063>

Extended Abstract

Introduction

During the Islamic period, India was Iran's largest scientific and cultural trading partner. The Islamic culture and civilisation of Iran had a deep and significant influence on the subcontinent between the 7th and 12th centuries. Not only the Persian language and literature, but also mysticism, philosophy, medicine, art, rituals and customs of the Iranian government spread to India. According to historical documents, the intellectual heritage of Iranian philosophers, especially those of Isfahan, found its way to India through cultural exchanges and attracted the attention of Indian scholars. The thought of Iranian philosophers was further developed by Indian thinkers and led to new doctrines and theories. However, in the historiography of Islamic philosophy, there is no mention of the extent and influence of the thought of Iranian philosophers in the Sub-continent, except for some general references. The present paper attempts to correct this deficiency in the historiography of Islamic philosophy and to unambiguously recognise the historical chain of commentators, critics and defenders of Mīr Dāmād (d. 1040 AH).

There are three general periods in the history of the interaction of Indian scholars with Mīr Dāmād's writings and thoughts, and they include:

- **The Transitional Period:** This is the first half of the 11th century AH, during the lifetime of Mīr Dāmād. His works and theories were transmitted in various ways to the scientific circles of the subcontinent during this period, which marked the beginning of the acquaintance of Indian scholars with Mīr Dāmād's philosophy.
- **The spreading period:** the second half of the 11th century, to the end of the 12th century AH. At the beginning of this period, some Indian scholars paid attention to Mīr Dāmād's views in the course of compiling textbooks on logic and philosophy. These works became recognized and established in the schools with the establishment of the "Nizami Class" program, attracting the attention of commentators, expositors and teachers of these texts to Mīr Dāmād's opinions. In this way, and through the traditional system of teaching and learning the rational sciences, his philosophical thought spread throughout India.

- **The consolidation period:** from the beginning of the 13th century to the middle of the 14th century AH, Some of Mīr Dāmād's works were turned into textbooks, and various references and interpretations emerged during this period. The scope of the controversy over his views also widened, and serious critics and defenders of Mīr Dāmād appeared in the Indian scholarly circles.

Focusing on the third period and examining the works of Indian scholars in the context of textual traditions, the authors have shown that from the beginning of the 13th century to the middle of the 14th century, the scientific circles of the subcontinent showed considerable interest in the works and opinions of Mīr Dāmād. Moreover, some of his works have become philosophical textbooks, and numerous commentaries and glosses have appeared on them.

Methodology

In the first part of the article, after a brief introduction to the important textual traditions in the scientific circles of India, the authors have presented an extensive report on the introduction of *al-Ufuq al-Mubin* (*The Clear Horizon*) to the textual traditions, prominent teachers and its teaching centres in the Indian subcontinent, focusing on the fields of theology, logic and philosophy. This is done by tracing historical references and their precise classification. In order to compile the second part of the article, in addition to biographies and historical sources, some thirty-five works by figures associated with textual traditions in the form of manuscripts and lithographic books were collected from various libraries in Iran, India, Pakistan and Uzbekistan and meticulously researched.

The result of these studies was a series of biographical accounts and an index of the frequency of historical figures' encounters with Mīr Dāmād. This vast and scattered information, after editing and arranging, is presented in the form of twenty entries and charts.

Findings

According to the analysis of historical and textual data from the beginning of the 13th century to the middle of the 14th century AH, the following results were made:

- Fazl-e-Haq Khairabadi in the early 13th century AH, while officially teaching *al-Ufuq al-Mubin*, making it one of the advanced

educational texts of philosophy. Thus, *al-Ufuq al-Mubin* became one of the textual traditions that produced many commentaries and glosses.

- The works and theories of Mīr Dāmād became a centre of great attention in India. Of the various regions of the subcontinent, Lucknow and Rampur and the surrounding regions (the present state of Uttar Pradesh) contributed most to the scientific encounter with Mīr Dāmād, followed by Aurangabad and Nonahra.
- Indian scientists have paid attention to a wide range of views of Mīr Dāmād in the field of logic, natural sciences and metaphysics. However, among these theories, the two philosophical theories of “simple creation of quiddity” and “meta-temporal creation” and the two logical theories of “predication” and “simple-if” respectively have the most frequency.

Conclusion

Mīr Dāmād's philosophical thought is considered one of the turning points in the historical presence of the works and opinions of Iranian philosophers in the Indian subcontinent. Focusing on the period of consolidation, this article has shown how Mīr Dāmād's works and opinions entered the period of consolidation after entering India and publishing in the scientific circles of that land from the beginning of the 13th century AH. During this period, when the textual traditions of the intellectual sciences in the subcontinent were in the stage of “margin on margin/commentary”, some works of Mīr Dāmād - such as *al-Ufuq al-Mubin* and *al-Imadhat*- became independent textual traditions, and various margins and commentaries emerged on their axis. The scope of the controversy over Mīr Dāmād's views also widened, and serious critics and defenders of him appeared in Indian academic circles. These scientific debates were based on Mīr Dāmād's theories in logic, natural sciences and metaphysics - such as “simple creation of quiddity,” “meta-temporal creation,” “predication,” “simple-if,” and so on.

فلسفه میرداماد در هندوستان: از ابتدای قرن سیزدهم تا میانه قرن چهاردهم هجری قمری (با تکیه بر سنت‌های متنی / درسی)^۱

حسین نجفی^۲ | داود حسینی^۳

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده نخست با عنوان «نظریه وجود در فلسفه میرداماد به روایت شارح/ متقدان هندی (بر بنیاد آراء مفسران الأفق‌المبین در قرن سیزدهم هجری قمری)» با راهنمایی نویسنده دوم است.
۲. دانشجوی دکتری فلسفه و حکمت، دانشگاه تربیت مدرس، تهران. hossein.najafi@modares.ac.ir
۳. دانشیار گروه فلسفه دانشگاه تربیت مدرس، تهران (نویسنده مسئول). davood.hosseini@modares.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۳</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۲/۰۳</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۳</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۵/۰۱</p> <p>واژگان کلیدی: فلسفه اسلامی در هندوستان؛ میرداماد؛ هندوستان؛ سنت‌های متنی / درسی؛ قرن‌های ۱۳ و ۱۴ هجری قمری.</p>	<p>از میانه قرن پنجم تا قرن چهاردهم هجری قمری، آثار و آراء فیلسوفان ایرانی در محافل علمی شبه‌قاره هندوستان حضوری پررنگ داشته‌اند. اندیشه فلسفی میرداماد (ف. ۱۰۴۰ هـ.ق)، یکی از نقاط عطف این حضور تاریخی است. آثار و آراء میرداماد پس از ورود به هندوستان، از طریق سنت‌های متنی در سراسر شبه‌قاره انتشار یافتند. نگاه‌های وی، از قرن سیزدهم هجری قمری به سنت‌های متنی راه یافته و خود به منبع آموزشی تبدیل شدند. در این دوره، تعلیم و تعلم / الأفق‌المبین در مدارس علمی هندوستان - به‌ویژه شهر رامپور - رونق یافت. تداوم این اثر در جایگاه متن درسی، بستری فراهم ساخت تا شروح و حواشی گوناگونی بر محور آن پدید بیایند. در کنار / الأفق‌المبین، کتاب / ایماضات نیز یکی از سنت‌های فرعی تعلیم فلسفه در هندوستان بوده است. انتشار و تثبیت آثار و آراء میرداماد در جنوب آسیا، چهره‌های فلسفی هندوستان را در دو صف مخالفان و موافقان او جای داد و در میان آنان مباحثات دامنه‌داری در موضوع‌های «جعل بسیط ماهیت»، «حدوث دهری»، «حمل»، «اقسام هل بسیط» و... به وجود آورد. در این مقاله، ضمن معرفی اجمالی سنت‌های متنی در شبه‌قاره، نشان خواهیم داد که چگونه محافل علمی هندوستان، از ابتدای قرن سیزدهم تا میانه چهاردهم هجری قمری، اقبالی چشمگیر به آثار و آراء میرداماد داشته‌اند.</p>
<p>استناد: حسینی، داود؛ نجفی، حسین (۱۴۰۳). فلسفه میرداماد در هندوستان: از ابتدای قرن سیزدهم تا میانه قرن چهاردهم هجری قمری (با تکیه بر سنت‌های متنی / درسی). <i>تاریخ فلسفه اسلامی</i>، ۳ (۲)، ۳۹-۹۳.</p> <p>نویسندگان: ©</p> <p>ناشر: موسسه آموزش عالی آل طه</p> <p>DOI: https://doi.org/10.22034/HPI.2024.446801.1063</p>	<p>https://doi.org/10.22034/HPI.2024.446801.1063</p>

مقدمه

در دوره اسلامی، هندوستان^۱ بزرگ‌ترین طرف دادوستد علمی و فرهنگی ایران بوده است. در فاصله قرن هفتم تا دوازدهم هجری قمری، فرهنگ و تمدن اسلامی ایران در شبه‌قاره تأثیری عمیق و چشمگیر به جای نهاد. نه تنها زبان و ادب فارسی، بلکه عرفان، فلسفه، طب، هنر، آیین رزم و بزم و آداب حکومت ایرانی در هندوستان شیوع یافت. به گواهی اسناد تاریخی، میراث فکری فیلسوفان ایرانی - به ویژه حکیمان حوزه اصفهان - در جریان دادوستدهای فرهنگی، به جغرافیای هندوستان راه یافته و توجه دانشمندان این سرزمین را جلب کرده است. تفکر فلاسفه ایرانی، به دست اندیشه‌مندان هندی توسعه یافته و در التقا با نظریات ایشان، به ارائه آموزه‌ها و قرائت‌های جدید راه برده است. با این همه، در تاریخ‌نگاری فلسفه اسلامی از امتداد و تأثیر اندیشه فیلسوفان ایرانی در جنوب آسیا، جز برخی اشارات کلی، سخنی به میان نمی‌آید.

مقاله پیش رو، به سودای تعدیل این نقیصه در تاریخ‌نگاری فلسفه اسلامی و به شکل خاص، بازشناسی زنجیره تاریخی شارحان، منتقدان و مدافعان میرداماد، نگاشته شده است. مسئله اصلی در این پژوهش، چگونگی مواجهه دانشمندان هندی با آثار و آراء فلسفی میرداماد به لحاظ پراکندگی تاریخی و جغرافیایی و بسامد موضوع‌های منطقی، طبیعی و مابعدالطبیعی است. این پرسش، گستره‌ای وسیع از تاریخ فلسفه و کلام اسلامی را در شبه‌قاره دربر گرفته و مسئله‌ای کلان به شمار می‌رود. در نوشتار پیش رو، با تمرکز بر دوره‌ای خاص از تاریخ علوم عقلی در هندوستان، پاسخی جزئی برای این مسئله کلان ارائه شده است.

ابتدا باید توجه کرد که تاریخ مواجهه دانشمندان هندی با نگاشته‌ها و اندیشه‌های میرداماد، سه دوره کلی را دربر می‌گیرد:

- **دوره انتقال:** نیمه نخست قرن یازدهم هجری قمری و مصادف با روزگار حیات

۱. مراد از «هندوستان»، «شبه‌قاره» و «جنوب آسیا» در این مقاله، محدوده تاریخی این سرزمین تا پیش از سال ۱۹۴۷ میلادی است که جغرافیای کنونی کشورهای هند، پاکستان، بنگلادش، سریلانکا و بخش‌هایی از افغانستان را دربر می‌گیرد. «هندی» نیز بر اهالی هندوستان اطلاق می‌شود.

میرداماد.

در این دوره که طلیعه‌ آشنایی دانشمندان هندی با فلسفه میرداماد است، آثار و آراء او با واسطه‌های گوناگون به محافل علمی شبه‌قاره راه یافتند.

• **دوره انتشار:** نیمه دوم قرن یازدهم تا پایان قرن دوازدهم هجری قمری.

در ابتدای این دوره، برخی دانشمندان هندی در جریان تدوین متون درسی منطق و فلسفه، دیدگاه‌های میرداماد را طرف توجه قرار دادند. با تأسیس برنامه «درس نظامی»، جایگاه این آثار در مدارس تثبیت شد و همین امر، توجه شارحان، محشیان و مدرسان این متون را به آراء میرداماد جلب کرد. بدین ترتیب و به واسطه نظام سنتی تعلیم و تعلم علوم عقلی، اندیشه فلسفی او در سراسر هندوستان انتشار یافت.

• **دوره تثبیت:** از ابتدای قرن سیزدهم تا اواسط قرن چهاردهم هجری قمری.

در این عصر، برخی آثار میرداماد به متن درسی تبدیل شدند و حواشی و شروح گوناگونی بر محور آنها پدید آمد. همچنین، دامنه نزاع بر سر دیدگاه‌های او گسترش یافت و منتقدان و مدافعان جدی میرداماد در محافل علمی هندوستان ظهور کردند. نویسندگان با تمرکز بر دوره سوم^۱ و بررسی آثار دانشمندان هندی در بستر سنت‌های متنی، نشان داده‌اند که محافل علمی شبه‌قاره، از ابتدای قرن سیزدهم تا میانه چهاردهم هجری قمری، اقبالی چشمگیر به آثار و آراء میرداماد داشته‌اند؛ اما پیش از آن، اشاره‌ای کوتاه به جایگاه سنت‌های متنی در هندوستان و ارتباط آنها با اندیشه میرداماد بایسته است. در این مقدمه، نشان خواهیم داد که چگونه برخی آثار میرداماد به متن درسی فلسفه تبدیل شده و شروح و حواشی متعددی بر محور آنها پدید آمده است.

الف) سنت‌های متن‌محور و تثبیت آثار میرداماد در محافل علمی هندوستان

تعلیم و تعلم در تاریخ علوم اسلامی، بر محور «متن» و «متن‌خوانی» شکل گرفته است.

۱. نویسندگان جزئیات دوره‌های «انتقال» و «انتشار» را در مقاله‌های زیر بررسی کرده‌اند:

- «واسطه‌های انتقال آثار و آراء میرداماد به هندوستان» (در دست انتشار)؛

- «فلسفه میرداماد در هندوستان: از میانه قرن یازدهم تا پایان قرن دوازدهم هجری قمری» (تاریخ فلسفه،

سال ۱۴، شماره ۲، پاییز ۱۴۰۲، ص ۴۷-۹۲).

آموزش نظری در تمام شاخه‌های علوم - و برخی فنون - با فهم و تفسیر متون درسی پیوندی ناگسستنی دارد. وابستگی نظام تعلیم و تربیت اسلامی به متون درسی، پیدایش سنت‌های گوناگون را در پی داشته است. هرکدام از این سنت‌ها، بر بنیاد متنی خاص شکل گرفته و گروهی از مدرسان، شارحان و محشیان را در محدوده خاص تاریخی یا جغرافیایی دربر می‌گیرند. نظام تعلیم و تعلم در شبه‌قاره هندوستان نیز از متن‌محوری مستثنا نیست. این سرزمین پهناور، بستر شکل‌گیری سنت‌های عریق و تناور در علوم عقلی - اعم از کلام، فلسفه و منطق - است که از برخی جهات، با سایر سنت‌های جهان اسلام تفاوت دارند (نجفی و حسینی، ۱۴۰۲: ۵۰-۵۱).

۱. «درس نظامی»: پیوند سنت‌های متنی با اندیشه میرداماد

در اوایل قرن دوازدهم هجری قمری، نظام‌الدین بن قطب‌الدین انصاری سِهالوی (ف. ۱۱۶۱ هـ.ق) بادوام‌ترین برنامه آموزشی را برای حوزه‌های دینی اهل سنت - به‌ویژه حنفیان - در هندوستان پایه نهاد؛ ساختاری که در طول سه قرن در بیشتر مدارس علمی جنوب آسیا تداول یافت و به‌افتخار او، «درس نظامی» نامیده شد. سِهالوی بستری فراهم کرد تا طلاب علوم دینی مواد درسی را از آغاز تا سطوح عالی، به‌نحو دقیق و کاربردی مطالعه کنند. درعین حال، خصوصیت عمده در برنامه او این بود که به بینش و توان مطالعه شخصی افراد اهمیت می‌داد و از اینرو افزایش مهارت و تخصص، بر عهده تلاش و مطالعه مستقل طلاب بود (ثبوت، ۱۳۷۵، ص ۲۷-۲۸؛ حسینی لکهنوی، ۱۴۰۳، ص ۱۵-۱۷).

سِهالوی در مدرسه «فرنگی محل»^۱ در شهر لکهنو به تدریس می‌پرداخت. با تأسیس درس نظامی، لکهنو به کانون تعلیم و تعلم در شرق هندوستان تبدیل شد و این مدرسه جایگاهی خاص در میان محافل علمی پیدا کرد. بیشتر علمای هند در سه قرن گذشته، شاگردان بی‌واسطه یا باواسطه سِهالوی بوده و بر اساس برنامه او تعلیم یافته‌اند.

۱. «فرنگی محل» نام کاخی باشکوه است که بازرگانی فرانسوی به‌نام نیل (Niel) در لکهنو بنا کرد و بعدها با فرمان حکومتی مصادره شد. پس از شهادت قطب‌الدین سِهالوی در سال ۱۱۰۳ هـ.ق، اورنگ‌زیب عالمگیر (حک ۱۰۶۸-۱۱۱۸ هـ.ق) این کاخ را به فرزندان او بخشید. نظام‌الدین انصاری بخشی از این عمارت بزرگ را به مدرسه علمی تبدیل کرد و از آن روزگار، تعلیم و تعلم در لکهنو، با نام فرنگی محل گره خورد.

شخصیت‌هایی همچون حمدالله سندیلوی (ف. ۱۱۶۰ ه.ق) و کمال‌الدین سهالوی (ف. ۱۱۷۵ ه.ق)، از تربیت‌یافتگان و مدرسان اصلی درس نظامی به شمار می‌روند. با رواج این برنامه در حوزه‌های هندوستان، جایگاه برخی عناوین در میان متون درسی تثبیت شد و حاشیه‌نویسی بر آنها، گسترش و شتاب پیدا کرد. در این میان، سنت‌های علوم عقلی که با میرداماد ارتباط دارند، به ترتیب تاریخی عبارت‌اند از:

• شرح العقائد العضدیه

شرح جلال‌الدین دوانی (ف. ۹۰۸ ه.ق) بر رساله *العقائد*، اثر عضدالدین ایجی (ف. ۷۵۶ ه.ق)، که یکی از متون محوری در آموزش کلام اسلامی در هندوستان است. برخی محشیان متقدم این شرح، در مبحث «حدوث و قدم»، به نظریه حدوث دهری میرداماد اشاره کرده و توجه حاشیه‌نگاران بعدی را برانگیخته‌اند (ثبوت، ۱۳۷۵، ص ۳۲؛ حسنی لکهنوی، ۱۴۰۳، ص ۲۳۵-۲۳۶).

• شرح الهدایة الأثریة

شرح ملاصدرای شیرازی (ف. ۱۰۴۵ ه.ق) بر *الهدایة فی الحکمه*، نگاشته‌ایرال‌الدین ابهری (ف. ۶۶۳ ه.ق)، یکی از متون اصلی در تعلیم فلسفه - به‌ویژه طبیعیات - در حوزه‌های هندی به شمار می‌رود. دانشمندان شبه‌قاره در خلال حاشیه‌نگاری بر شرح *الهدایة*، به اختلاف‌نظرهای ملاصدرا با میرداماد در مباحث گوناگون پرداخته‌اند (ثبوت، ۱۳۷۸، ص ۲۲۴-۲۴۰؛ حسنی لکهنوی، ۱۴۰۳، ص ۲۶۷-۲۶۸).

• الشمس البازغة

شرحی که ملامحمود جون‌پوری (ف. ۱۰۶۲ ه.ق) بر اثر فلسفی خود، *الحکمة البالغة*، نگاشته است. این کتاب به سبب اشتغال بر نقد حدوث دهری، طبعاً حضور نام و اندیشه میرداماد در تاریخ سنت‌های متنی هندوستان به شمار می‌رود (ثبوت، ۱۳۷۵: ۳۱؛ حسنی لکهنوی، ۱۴۰۳: ۲۶۷).

• الزواهد الثلاثة

سه اثر مشهور میرزاهد هروی (ف. ۱۱۰۱ ه.ق) که در شمار کتب بالینی طالبان علم در

هندوستان بوده و عبارت‌اند از: حاشیه‌ی الرسالة القطبیة (حاشیه بر تکرنگاری مشهور قطب‌الدین رازی (ف. ۷۱۶ هـ.ق) درباره‌ی تصور و تصدیق)؛ حاشیه شرح المواقف (حاشیه بر مباحث امور عامه از شرح میرسیدشریف جرجانی (ف. ۸۱۶ هـ.ق) بر کتاب المواقف فی علم الکلام)؛ حاشیه شرح التهذیب (حاشیه بر شرح جلال‌الدین دوانی بر تهذیب المنطق و الکلام). هر وی در هر سه اثر پیش‌گفته، برخی دیدگاه‌های خاص میرداماد را با رویکردی منتقدانه طرف توجه قرار داده و بدین ترتیب، گسترده‌ترین سنت متنی هندوستان را با اندیشه‌های او پیوند زده است (اکبر ثبوت، ۱۳۷۵: ۳۰، ۳۲؛ حسنی لکهنوی، ۱۴۰۳، ص ۲۳۷-۲۳۸، ۲۳۸). مشهورترین اثر مرتبط با الزواهد الثلاثة، کتاب لواء الهدی فی اللیل و الدجی، اثر غلام‌یحیی بهاری (ف. ۱۱۸۶ هـ.ق) است که حاشیه‌ای مفصل بر حاشیه‌ی الرسالة القطبیة به شمار می‌رود.

• سلم‌العلوم

اثر مشهور محب‌الله بهاری (ف. ۱۱۱۹ هـ.ق) که یکی از متون اصلی در آموزش منطق در محافل علمی جهان اسلام - به‌ویژه هندوستان - به شمار می‌رود (حسنی لکهنوی، ۱۴۰۳، ص ۲۵۹-۲۶۱). بهاری در تدوین سلم‌العلوم، به نظریات فلسفی و منطقی میرداماد توجه داشته و بدین ترتیب، گسترده‌ترین سنت منطقی شبه‌قاره را با نام و اندیشه‌ی او پیوند داده است. برخی دانشمندان بزرگ هندی - همچون حمدالله سندیلوی، قاضی مبارک گوپاموی (ف. ۱۱۱۹ هـ.ق) و محمدحسن سهالوی (ف. ۱۱۹۹ هـ.ق) - شروح مفصلی بر سلم‌العلوم تألیف کرده‌اند.

۲. الأفق‌المبین: سستی مستقل و پربار

الأفق‌المبین مهم‌ترین و مفصل‌ترین اثر میرداماد در مباحث امور عامه است. این کتاب، در زنجیره‌ی تاریخی شارحان، منتقدان و مدافعان ایرانی میرداماد جایگاهی ثانوی داشته و تحت تأثیر شهرت القیسات، به حاشیه رفته است؛ درحالی‌که در محافل علمی شبه‌قاره، جایگاهی محوری داشته و دانشمندان هندی، میرداماد را با الأفق‌المبین می‌شناسند. چرایی و چگونگی تثبیت این متن در محافل علمی شبه‌قاره، خود موضوع پژوهشی مستقل است؛ اما

توجه به سه مطلب کلیدی که با هدف این مقاله ارتباط دارند، بایسته است:

۱-۲-۱. اقبال دانشمندان هندی به الأفق‌المبین

مطابق اسناد تاریخی، میرداماد تألیف الأفق‌المبین را در سال ۱۰۱۲ هـ.ق آغاز کرده و دست‌کم دو مرتبه متن آن را تدریس کرده است (میرداماد، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۵۸۲؛ نجفی و حاج‌باقریان، ۱۴۰۲، ص ۲۸۷). می‌توان حدس زد که الأفق‌المبین پیش از دیگر آثار میرداماد - خصوصاً القبسات که در سال ۱۰۳۴ هـ.ق تألیف شده - به هندوستان راه یافته باشد؛ به‌ویژه که برخی شاگردان هندی و ایرانی میرداماد - همچون محمدشریف کشمیری (زنده در قرن ۱۱ هـ.ق) - که در این انتقال نقش دارند، متن الأفق‌المبین را نزد او فراگرفته‌اند (صفری، ۱۳۹۰، ص ۶۴-۶۵). علاوه بر این تقدم زمانی، عوامل دیگری بر اقبال دانشمندان هندی به الأفق‌المبین مؤثر بوده‌اند؛ همچون:

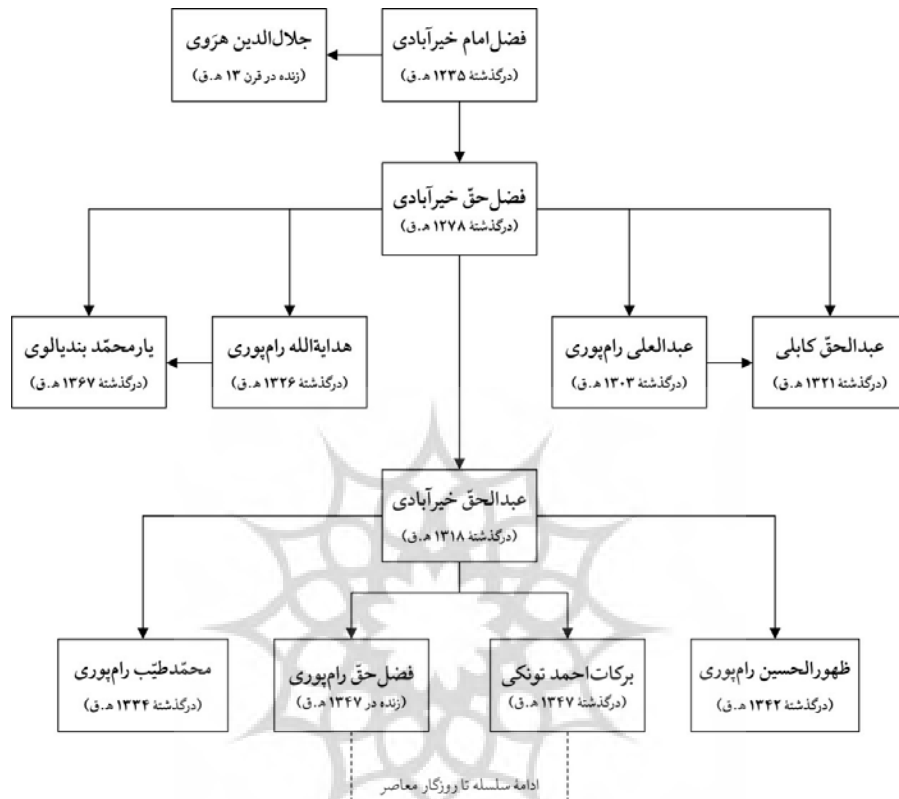
- مرجع اصلی بنیان‌گذاران سنت‌های متنی - همچون جون‌پوری، هرّوی و بهاری - در بازخوانی آراء میرداماد، متن الأفق‌المبین بوده است. تمرکز ایشان بر این متن، باعث شده است تا شارحان و محشیان سنت‌های الشمس البازغة، الزواهر الثلاثة و سلم‌العلوم نیز، با رویکردی ویژه به الأفق‌المبین بپردازند.
- در میان آثار میرداماد، الأفق‌المبین بیشترین بسامد مباحث منطقی را داراست. این ویژگی برای مدارس هندی که از رویکرد میان‌رشته‌ای در متون درسی استقبال می‌کردند (شلی نُعمانی، ۲۰۰۹، ج ۳، ص ۱۲۸-۱۲۹)، بسیار جذاب بوده است. احتمالاً شهرت میرداماد به «منطق‌دان» در محافل علمی هندوستان نیز به همین سبب است (El-Rouayheb, 2019, p. 177).
- الأفق‌المبین مرجع اصلی در فهم و بازخوانی نظریه میرداماد درباره وجود و ماهیت است (حسینی، ۱۳۹۸، ص ۶۷-۶۸). این ویژگی در کنار اهمیت محوری امور عامه در نظام تعلیم علوم عقلی در هندوستان، یکی از عوامل توجه دانشمندان آن سرزمین به الأفق‌المبین به شمار می‌رود.
- میرداماد در الأفق‌المبین، نظریات جلال‌الدین دوانی و صدرالدین دشتکی (مقتول در ۹۰۳ هـ.ق) را با اهمیتی خاص بازخوانی و نقد کرده است. این خصیصه برای

متکلمان هندی که دوانی و دیدگاه‌های او را ارج می‌نهادند، بسیار چشمگیر بوده است.

۲-۲-۱. الأفق‌المبین: از مرجعیت تا ورود به سنت‌های متنی

تا سال‌های پایانی قرن دوازدهم هجری قمری، سنت‌های متنی شرح العقائد العسدية، شرح الهدایة، الشمس البازغة، الزواهد الثلاثة و سلم‌العلوم، سیطره‌ای عمیق بر مدارس شبه‌قاره داشته‌اند؛ چنانکه با وجود اقبال دانشمندان هندی به میرداماد و نظریات او، هیچ شرح و حاشیه مستقلی بر آثار میرداماد پدید نیامده است. در این بازه تاریخی، الأفق‌المبین یکی از مراجع اصلی در نگاشته‌های دانشمندان هندی بوده است؛ چنانکه عمده اندیشه‌های میرداماد را بر پایه متن الأفق‌المبین تقریر یا نقد کرده‌اند.

قرن سیزدهم هجری قمری، عصر ورود الأفق‌المبین به سنت‌های متنی است. چهره برجسته این دوره، فضل‌امام خیرآبادی (ف. ۱۲۳۵ ه.ق) است که برای نخستین بار، به تدریس رسمی الأفق‌المبین مبادرت ورزیده است. او با استفاده از انعطاف ساختار درس نظامی، الأفق‌المبین را در جایگاه متن آموزشی برای سطوح عالی حکمت قرار داد و بدین ترتیب، به سرحلقه مدرسان این کتاب در شمال شرقی هندوستان تبدیل شد. علاوه بر فضل‌امام خیرآبادی، فرزند و نواده‌اش، فضل‌حق خیرآبادی (ف. ۱۲۷۸ ه.ق) و عبدالحق خیرآبادی (ف. ۱۳۱۸ ه.ق)، در شمار مدرسان بنام الأفق‌المبین در هندوستان بوده‌اند. ایشان علاوه بر تثبیت جایگاه این متن در میان متون آموزشی، سلسله‌ای پربار در تعلیم الأفق‌المبین ایجاد کرده‌اند؛ زنجیره‌ای که جزئیات آن بر اساس منابع تاریخی، از این قرار است (نک حسنی لکهنوی، ۱۴۲۰، ج ۷، ص ۹۴۶؛ ج ۸، ص ۱۲۶۳-۱۲۶۴، ۱۲۵۵، ۱۳۶۲-۱۳۶۴، ۱۴۰۱؛ شوق، ۱۹۲۹، ص ۲۲۸-۲۲۹، ۴۵۱-۴۵۲؛ سعیدی، ۲۰۱۱، ص ۱۷؛ احمدآبادی، ۱۳۹۱، ص ۲۰۷):

نمودار ۱. شجرهٔ تعلیم و تعلم الأفتق/المبین: سلسلهٔ خاندان خیرآبادی

با همت فضل امام خیرآبادی و فرزندان او، تدریس الأفتق/المبین در هندوستان رونق یافت و نسلی از شارحان و محشیان این متن سترگ در شبه‌قاره ظهور کردند. افزون بر سلسلهٔ شاگردان خیرآبادی که عمدتاً در شمال شرقی هندوستان و شهر رامپور توسعه یافته، گزارش‌های پراکنده‌ای از تعلیم، تعلم، شرح و تحشیة الأفتق/المبین در دیگر نقاط هندوستان در منابع تاریخی و تذکره‌ها ثبت شده است (نک حسنی لکهنوی، ۱۴۲۰، ج ۷، ص ۹۴۶، ۱۳۲، ج ۸، ص ۱۲۶۳-۱۲۶۴، ۱۲۵۵، ۱۳۶۲-۱۳۶۴، ۱۴۰۱؛ شوق، ۱۹۲۹، ۲۲۸-۲۲۹، ۴۵۱-۴۵۲؛ سعیدی، ۲۰۱۱، ص ۱۷؛ احمدآبادی، ۱۳۹۱، ص ۲۰۷؛ برکاتی، ۲۰۰۶، ص ۱۲۹-۱۳۰؛ سروری، ۱۹۸۴، ج ۲، ۱۳۳؛ مجموعه نویسندگان، ۲۰۰۵، ج ۱۲، ص ۱۰۳؛ نوشهروی، ۱۳۵۶، ص ۲۴۶، ۲۵۱، ۲۷۹) به‌باور نگارندگان، هریک از این داده‌های تاریخی، سرنخی برای

تکمیل طبقات سلسله پیشین یا ترسیم سلسله‌های جدید در تعلیم و تعلم الأفق‌المبین در هندوستان به شمار می‌رود.

خلاصه‌ای مفید از این اطلاعات پراکنده در جدول زیر سامان یافته است:

جدول ۱. متعلمان، مدرسان، محشیان و شارحان الأفق‌المبین تا میانه قرن چهاردهم هجری قمری

ردیف	نام و شهرت	درگذشته / زنده در	ارتباط با «الأفق‌المبین»				محدوده جغرافیایی
			متعلم	مدرّس	محشی	شارح	
۱	شاهولی‌الله بن عبدالرحیم دهلوی	ق. ۱۱۷۶ ه.ق	-	●	-	-	دهلی
۲	شاه‌محمد عاشق	ق. ۱۱۸۷ ه.ق	●	-	-	-	دهلی
۳	عبدالعلی بن نظام‌الدین لکهنوی	ق. ۱۲۲۵ ه.ق	-	-	●	-	لکهنو / رام‌پور
۴	فضل‌امام بن محمدارشاد خیرآبادی	ق. ۱۲۳۵ ه.ق	-	●	-	-	دهلی / کلکته
۵	جلال‌الدین هرّوی دهلوی	قرن ۱۳ ه.ق	●	-	-	-	دهلی / پیشاور
۶	محمدحسین شاه‌جهان‌پوری	قرن ۱۳ ه.ق	-	●	-	-	فّرخ‌آباد
۷	سیدحسین بن رمضان‌علی نونّه‌روی	ق. ۱۲۷۱ ه.ق	-	●	-	-	مُرشدآباد
۸	واجدعلی بن ابراهیم بنارس	ق. ۱۲۷۶ ه.ق	-	●	-	-	لکهنو
۹	فضل‌حق بن فضل‌امام خیرآبادی	ق. ۱۲۷۸ ه.ق	●	●	-	●	دهلی / رام‌پور
۱۰	عبدالعلی بن یوسف رام‌پوری	ق. ۱۳۰۳ ه.ق	●	●	-	-	رام‌پور
۱۱	امیراحمد بن امیرحسن فاضلی سَهَنَوانی	ق. ۱۳۰۶ ه.ق	-	●	-	-	دهلی / مرادآباد
۱۲	صدیق‌حسن بن حسن خان قنوجی	ق. ۱۳۰۷ ه.ق	●	-	-	-	فّرخ‌آباد
۱۳	عبدالحق بن فضل‌حق خیرآبادی	ق. ۱۳۱۸ ه.ق	●	●	-	-	رام‌پور / کلکته
۱۴	عبدالحق بن محمداعظم کابلی	ق. ۱۳۲۱ ه.ق	●	-	-	-	رام‌پور / کلکته
۱۵	هدایة‌الله بن رفیع‌الله رام‌پوری	ق. ۱۳۲۶ ه.ق	●	-	-	-	رام‌پور / جون‌پور
۱۶	محمدبشیر بن بدرالدین فاروقی سَهَنَوانی	ق. ۱۳۲۶ ه.ق	●	-	-	-	اکرا
۱۷	محمدطیب بن محمدصالح مگّی رام‌پوری	ق. ۱۳۳۴ ه.ق	●	-	●	-	رام‌پور / کلکته
۱۸	ظهورالحسین بن نیازالله رام‌پوری	ق. ۱۳۴۲ ه.ق	●	-	-	●	رام‌پور / جون‌پور
۱۹	برکات‌احمد بن داتم‌علی تونکی	ق. ۱۳۴۷ ه.ق	●	●	-	●	دهلی / رام‌پور
۲۰	فضل‌حق بن عبدالحق رام‌پوری	ق. ۱۳۴۷ ه.ق	●	●	-	-	رام‌پور
۲۱	عطاءالله کشمیری	ق. ۱۳۵۶ ه.ق	-	-	●	-	کشمیر
۲۲	یارمحمد بن میان‌سلطان محمد بُندیالوی	ق. ۱۳۶۷ ه.ق	●	-	-	-	رام‌پور

با توجه به اطلاعات جغرافیایی در جدول فوق، می‌توان کانون‌های اصلی تدریس

الأفق‌المبین را در جغرافیای شبه‌قاره، بدین صورت شناسایی کرد:

نقشه ۱. کانون‌های تدریس الأفق‌المبین در هندوستان

۳-۲-۱. محدوده درسی در سنت متنی الأفق‌المبین

برخی متون آموزشی منطق، کلام و فلسفه در مدارس هندی، گزیده‌هایی از آثار مشهور یا شروح و حواشی آنها بوده‌اند. سنت متنی الأفق‌المبین نیز بر همین منوال و در قالب «گزیده‌خوانی» شکل گرفته است. مطابق شواهد تاریخی و نسخه‌شناختی، برخی بخش‌های الأفق‌المبین - و نه تمام آن - متن آموزشی حکمت بوده است.

یکی از این شواهد، انجامه نسخه‌ای از الأفق‌المبین است که با شماره ۷۸ در کتابخانه مرکز تحقیقات اسلامی پاکستان نگهداری می‌شود. این نسخه فاقد مقدمه میرداماد بوده^۱ و تا

۱. در برخی نسخه‌های هندی الأفق‌المبین - همچون نسخه شماره ۲۴۳ کتابخانه آصفیه (حیدرآباد) و نسخه شماره ۳۶۳۵ کتابخانه رضا (رام‌پور) - مقدمه میرداماد کتابت نشده است. این اهمال عمدی در استنساخ مقدمه کتاب، درخور بررسی دقیق است.

پایان فصل دوم از «المساقاة الأولى» از «الصرحة الأولى»^۱ را دربر می‌گیرد. کاتب نسخه که محمداکرم نام دارد، در انجامة آن آورده است:

«تمت بالخیر إلى مقام الدرس، بید أحقر المخلوقات والأمم، محمد أکرم - عفی عنه وعن والديه - فی شهر ربیع الأول، سنة ألف وثلاث مائه و سبعة وأربعین (۱۳۴۷ هـ) من الهجرة النبوية - علی صاحبها ألف صلوة والتحية -...» (میرداماد، ۱۳۴۷، ص ۲۶).

شاهد دیگر، حواشی فضل حق خیرآبادی بر *الأفق المبین* است که فصل نخست تا میانه فصل دوم از «المساقاة الأولى» از «الصرحة الأولى»^۲ را شامل می‌شود. با توجه به اینکه خیرآبادی مهم‌ترین با عنایت به اینکه مدرس *الأفق المبین* در قرن سیزدهم هجری قمری است، می‌توان حدس زد که حواشی او، بر محدوده درسی کتاب متمرکز هستند. به هرروی، از انضمام این دو قرینه تاریخی / متنی به دست می‌آید که در سال‌های میانی قرن چهاردهم هجری قمری، بخش‌های نخست *الأفق المبین* - که مباحث مربوط به وجود و ماهیت را دربر می‌گیرند - جزء محدوده درسی در این سنت متنی بوده‌اند.

۳. الإیماضات: سستی فرعی در علوم عقلی

با عنایت به برخی شواهد تاریخی / متن‌شناختی، می‌توان حدس زد که *الإیماضات* نیز یکی از سنت‌های فرعی در تعلیم و تعلم علوم عقلی در شبه‌قاره هندوستان بوده است. این حدس هنگامی تقویت می‌شود که بدانیم نخستین شرح هندی بر آثار میرداماد، تفسیری است که انورالدین حسینی (زنده در ۱۲۰۲ هـ) در سال‌های نخست قرن سیزدهم هجری قمری بر *الإیماضات* نگاشته و آن را *التنویرات* نامیده است. وکیل‌احمد سکندرپوری (ف. ۱۳۲۳ هـ) نیز شرحی با نام *الإدحاضات* بر *الإیماضات* میرداماد نگاشته که متأسفانه نسخه‌ای از آن در دست نیست (حسینی لکهنوی، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۱۴۰۰).

افزون بر این، می‌دانیم که *الإیماضات* در محافل علمی هندوستان جدید به صورت رسمی تدریس می‌شده است؛ برای نمونه، غلام‌محمود هزاروی (ف. ۱۴۱۵ هـ) متن این کتاب را در

۱. محدوده صفحات ۹ تا ۱۰۱ بر اساس نسخه چاپی *الأفق المبین*.

۲. محدوده صفحات ۹ تا ۴۹ بر اساس نسخه چاپی *الأفق المبین*.

محضر عبدالجلیل توُنکی (ف. ۱۳۷۹ ه.ق) فراگرفته است (بخاری‌قادری، ۱۹۹۱، ص ۱۱). باری، مشکل بتوان پنداشت که دانشمندان هندی، بی‌هیچ ضرورت و تقاضایی در جامعه علمی، به شرح و تحشیۀ کتابی خاص مبادرت ورزیده باشند؛ به‌ویژه که پس از الأفق‌المبین و القیسات، الإیماضات سومین مرجع دانشمندان هندی در بازخوانی، شرح و نقد آراء میرداماد است. بر این اساس، می‌توان الإیماضات را یکی از سنت‌های فرعی - و درعین حال، نحیف - در محافل علمی هندوستان قلمداد کرد.

ردیف	نام و شهرت	درگذشته / زنده در	ارتباط با «الأفق‌المبین»				محدوده جغرافیایی
			متعلم	مدرّس	محتی	شارح	
۱	انورالدین حسینی اورنگ‌آبادی	۱۲۰۲ ه.ق	-	-	-	●	اورنگ‌آباد
۲	وکیل احمد بن قلندر حسین سکندرپوری	۱۳۲۳ ه.ق	-	-	-	●	لکهنو

جدول ۲. متعلمان، مدرسان، محشیان و شارحان الإیماضات در هندوستان قدیم

ب) مواجهه با میرداماد در سنت‌های متنی: از ابتدای قرن سیزدهم تا میانه قرن چهاردهم هجری قمری

در بخش پیش رو، شارحان، مدافعان و منتقدان هندی میرداماد، در نسبت با سنت‌های متنی و با ترتیبی تاریخی معرفی خواهند شد.^۱ نویسندگان برای تدوین این بخش، علاوه بر مراجعه به تذکره‌ها و منابع تاریخی، حدود سی و پنج اثر از چهره‌های متصل به سنت‌های متنی را در قالب نسخه‌های خطی و کتب چاپ‌سنگی، از کتابخانه‌های گوناگون ایران، هند، پاکستان و ازبکستان، گرد آورده و به‌دقت بررسی کرده‌اند. در نتیجه این بررسی‌ها، مجموعه‌ای از گزارش‌های زیست‌نگاشتی و نمایه‌ای از بسامد مواجهه شخصیت‌های تاریخی با میرداماد فراهم آمده است. این اطلاعات حجیم و پراکنده، پس از ویرایش و تنظیم، در قالب مداخل متسلسل و نمودارهای تکمیلی ارائه می‌شود.

۱. دانشمندان معرفی شده در این بخش، چهره‌هایی هستند که بر سنت‌های متنی پیش‌گفته تأثیر نهاده یا خود در پی ایجاد سنت‌های متنی جدید در هندوستان بوده‌اند.

۱. انورالدین حسینی (زنده در ۱۲۰۲ هـ.ق)

انورالدین حسینی، شاگرد غلام‌نور اورنگ‌آبادی (ف. ۱۱۸۹ هـ.ق) و از دانشمندان ناشناخته غرب هندوستان است. در کتب تراجم و منابع تاریخی، نام‌نشانی از وی ذکر نشده و عمده اطلاعات ما، برگرفته از متن آثار اوست. انورالدین با نگارش حواشی پراکنده بر شرح‌الهدایه ملاصدرا، با این سنت متنی ارتباط یافته است. او در میانه مبحث حدوث عالم، به نظریه میرداماد و برخی نتایج آن اشاره کرده و حدوث دهری را از ابداعات گره‌گشای «باقرالعلوم» و «معلم الحکمة الیمانیة» برشمرده است (انورالدین اورنگ‌آبادی، قرن ۱۳، پ ۳۸/ پ ۴۱). جالب آنکه مرجع اصلی حسینی در تقریر نظریه حدوث دهری، نه الأفق‌المبین و نه القبسات، بلکه متن الإیماضات است. این نکته هنگامی اهمیت می‌یابد که بدانیم او در سال ۱۲۰۲ هـ.ق شرحی مزجی بر کتاب الإیماضات نگاشته و آن را التئویرات نامیده است (Nizamuddin, 1957, vol. 1, p. 7). حسینی با نگارش این اثر، نخستین شارح شناخته‌شده میرداماد در هندوستان به شمار می‌رود. او در التئویرات، ضمن شرح و تأیید نظریه حدوث دهری، از دیدگاه‌های میرداماد درباره دهر، زمان و حرکت نیز دفاع کرده است. (انورالدین اورنگ‌آبادی، قرن ۱۳، الف: پ ۱). انورالدین در شرح الإیماضات، از روش «تفسیر متن به متن» پیروی کرده و از دیگر نگاشته‌های میرداماد - همچون الصراط‌المستقیم، الأفق‌المبین و القبسات - نیز بسیار بهره برده است. او ضمن تقریر همدلانه نظریه میرداماد، به برخی اشکالات حدوث دهری نیز پاسخ داده است. اهتمام انورالدین حسینی به شرح الإیماضات، فرامی‌نماید که این کتاب جایگاه خاصی در محافل علمی اورنگ‌آباد داشته است.

۲. عبدالقادر میلاپوری (ف. ۱۲۰۴ هـ.ق)

عبدالقادر حسینی میلاپوری یکی از چهره‌های برجسته تصوف چشتی در جنوب شبه‌قاره هندوستان است. او قاضی و مدرسی برجسته بود؛ اما بیش از هر چیز، به تصوف و عرفان نظری علاقه داشت و آثار فراوانی در این حیطه تألیف کرد. مشهورترین و مهم‌ترین نگاشته او، أصل الأصول فی بیان مطابقة الكشف بالمعقول والمنقول است که در دفاع از نظریه

«وحدت وجود» و نقد آموزه «وحدت شهود»^۱ به قلم آمده است (حسنی لکهنوی، ۱۴۲۰، ج ۷، ص ۱۰۲۵؛ ثبوت، ۱۳۸۰، ص ۸۴-۱۱۲).

او در این اثر و به مناسبت‌های گوناگون، از دیدگاه‌های میرداماد یاد کرده و برخی از آنها را به نقد کشیده است؛ برای نمونه، در مباحثی همچون حمل، معنای وجود، جعل، مراتب تقرر، اتصاف ماهیت به وجود و معیت دهری، ضمن اشاره به دیدگاه میرداماد، عباراتی از *الأفتی‌المبین* و *الإیماضات* نقل کرده است. او همچنین، به تشابه و تفاوت دیدگاه میرداماد با دوانی درباره حمل وجود بر مصادیق نیز توجه کرده است. میلاپوری کتاب *أصل الأصول* را به قصد دفاع عرفانی / کلامی از نظریه وحدت وجود نگاشته و مواجهه او با میرداماد نیز در خدمت همین هدف است. در نظرگاه او، موضع میرداماد درباره وجود واجب، حمل وجود بر مصادیق و انتزاع مفاهیم متعدد از امر واحد، با مبانی نظریه وحدت وجود سازگار نیست. میلاپوری بیش از هرچیز، بر مقوله «اتصاف» در نظریه میرداماد انگشت نهاده و کوشیده است تا ناکارآمدی آن را در حیطه وجود ربوبی نشان دهد (اورنگ‌آبادی میلاپوری، ۱۹۵۹، ص ۴۳-۴۴، ۱۵۷-۱۵۵، ۳۳۳-۳۳۷). او خلاصه‌ای از این نقدها را در اثر دیگر خود، *مفتاح‌المعارف*، نیز تکرار کرده است (اورنگ‌آبادی میلاپوری، ۱۲۶۶، ر ۳۱/۱۲۰). به عقیده نگارندگان، با پیگیری مباحثی همچون «معانی و اطلاقات وجود / موجود»، «جعل»، «کیفیت حمل موجود بر واجب و ممکنات» و... در آثار میلاپوری، می‌توان تصویری واضح از مواجهه او با میرداماد در مباحث وجود و ماهیت ترسیم کرد؛ مواجهه‌ای که از پایگاه عرفانی صورت گرفته و به همین دلیل، حائز اهمیت فراوان است.

۱. این نظریه را نخستین بار علاءالدوله سمنانی (ف. ۷۳۶ ه.ق) در تقابل با دیدگاه‌های ابن عربی مطرح کرد. با مهاجرت شاگرد نامدار سمنانی، میرسید علی همدانی (ف. ۷۸۶ ه.ق)، به هندوستان، این آموزه به محافل عرفانی شبه‌قاره راه یافت و با مقبولیت فراوانی مواجه شد. شیخ احمد سرهندی (ف. ۱۰۳۴ ه.ق)، مشهور به «مجدد آلف ثانی»، یکی از طرفداران جدی وحدت شهود در هندوستان به‌شمار می‌رود که آثار گوناگونی در توسعه و تثبیت این نظریه تألیف کرده است. پس از سرهندی، نزاع مبتنی بر دوگانه «وحدت وجود یا وحدت شهود؟» یکی از مباحث اصلی در محافل عرفانی شبه‌قاره هندوستان بوده است.

۳. نورالهدی اورنگ‌آبادی (ف. ۱۲۱۰ ه‍.ق)

نورالهدی اورنگ‌آبادی، فرزند قمرالدین حسینی (ف. ۱۱۸۹ ه‍.ق) و از دانشمندان و صوفیان شهیر اورنگ‌آباد است. تنها اثر باقی‌مانده از او، شرحی مزجی است که بر اثر سترگ پدر خویش، مَظْهَرُ النور، نگاشته و آن را «مُظْهَرُ النور» نامیده است. این شرح مبسوط، مفصل‌ترین تک‌نگاری شناخته‌شده در میان آثار دانشمندان هندوستان است که به مباحث وجود و ماهیت اختصاص دارد (آزادبلگرامی، ۲۰۱۵، ۲۰۱-۲۰۶؛ حسینی لکهنوی، ۱۴۲۰، ج ۷، ص ۱۱۳۱). نورالهدی از میرداماد با تعبیری همچون «باقرالعلوم» و «صاحب‌الافتق‌المبین» یاد کرده و نظریات او را در مباحثی همچون مراتب تقرر و موجودیت، قاعده «فرعیت»، جعل، تقدم و تأخر و حدوث دهری تقریر و نقد کرده است. در این میان، نظریه حمل در فلسفه میرداماد، بیش از هر چیز نقد و نظر نورالهدی را برانگیخته است؛ چنانکه این مبحث را به تفصیل بررسی کرده و درباره برخی مبادی و توابع آن - همچون ملاک صدق قضایا، مطابق حمل در گزاره‌های وجودی و... - سخن گفته است. او همچنین، به ارتباط فکری میرداماد با مدرسه شیراز و تأثر او از دوانی در پردازش نظریه حمل نیز اشاره کرده است. به عقیده نورالهدی، نظریه میرداماد درباره وجود و ماهیت، فاقد انسجام بوده و با رأی «اهل حق» - یعنی صوفیان اشعری - سازگار نیست. او در مواجهه با حدوث دهری نیز همین موضع را اتخاذ کرده و نظریه میرداماد را بدعتی سست در حکمت قلمداد کرده است (نورالهدی اورنگ‌آبادی، ۱۲۴۳، پ ۹۲ / پ ۱۴۰ / ر ۲۶۴).

۴. عبدالعلی لکهنوی (ف. ۱۲۲۵ ه‍.ق)

عبدالعلی لکهنوی، فرزند ارشد نظام‌الدین سهالوی و مهم‌ترین چهره مدرسه فرنگی محل پس از اوست. عبدالعلی علاوه بر پدرش، نزد کمال‌الدین سهالوی نیز تحصیل کرده و با نگارش حواشی بر متونی همچون شرح‌الهدایه، الزواهر الثلثه و سلم‌العلوم، ارتباطی وثیق و همه‌جانبه با سنت‌های متنی در شبه‌قاره برقرار کرده است.^۱ عبدالعلی لکهنوی، بسی هیچ‌گفت‌وگویی،

۱. او بر حاشیه شرح‌المواقف، سه حاشیه صغری، وسطی و کبری نگاشته و علاوه بر شرح سلم‌العلوم،

سرسخت‌ترین منتقد میرداماد در تاریخ هندوستان به شمار می‌رود؛ چنانکه در بیشتر آثار منطقی، فلسفی و کلامی خود، به دیدگاه‌های میرداماد توجه کرده و آنها را به نقد کشیده است (نگر: حسنی لکهنوی، ۱۴۲۰، ج ۷، ص ۱۰۲۱-۱۰۲۳؛ ثبوت، ۱۳۸۰، ص ۱۱۵-۱۳۹). او همچنین، حواشی پراکنده‌ای بر *الأفق المبین* نگاشته و حسب جست‌وجوی ما، نخستین محشی این کتاب در محافل علمی شبه‌قاره به شمار می‌رود. مواجهه لکهنوی با میرداماد، از دو حیث ویژه و ممتاز است: نخست اینکه او - به استثناء مبحث معقول ثانی - همه دیدگاه‌های خاص میر را در مباحث منطقی، طبیعی و مابعدالطبیعی نقد و رد کرده است. عبدالعلی بر این باور است که میرداماد سخنان متکلمان اشعری را در مباحثی همچون جعل، حمل، حرکت، حدوث و ... به درستی دریافته است؛ دیگر اینکه لحن او در برابر میرداماد، بسیار گزنده و توهین‌آمیز است. او - برخلاف پدرش - در مواضع گوناگون و به بهانه‌های مختلف، میرداماد را به باد ناسزا گرفته و تخطئه کرده است.^۱ ادبیات تند لکهنوی، بر وجوه علمی مواجهه او با میرداماد سایه‌ای سنگین افکنده و مجال فهم صحیح نزاع را از خوانندگان سلب می‌کند (عبدالعلی لکهنوی، ۱۳۳۲، ص ۱۰-۱۱، ۱۴۳-۱۴۴، ۲۱۵-۲۱۶؛ عبدالعلی لکهنوی، ۱۳۲۹، پ ۳/ ۱۲/ ۱۴). او پیکان تیز حمله دانشمندان هندی به میرداماد است و در عین حال، بزرگ‌ترین نمونه خروج از حد اعتدال و انصاف به شمار می‌رود.

حاشیه‌ای تکمیلی بر متن محب‌الله بهاری پدید آورده است.

۱. برای نمونه، می‌توان به این فقره از *الحاشیه الكبرى علی شرح المواقف* اشاره کرد: «... فوقع فی یدی من قنع بالدرر عن الأصداف وسلکوا سبیل المیل والاعتساف ووجدت الأكثرین مطبوعین بالسحر الذی أتى به صاحب الأفق المبین، فأولعتهم استعاراته العجیبة المخترعة وتشبیهاته الغریبة العجیبة، فحسبوا مصنفاته فی أعلى مقام بین ما صنف الأقوام وتخیلوا أن منزلتها فوق منازل ما أتى بها أولوا الأفهام. فقلت لهم: یا معشر الإخوان ویا أیها الأصدقاء من الخلان! لا یغرنکم سلوکه مسلک الشعراء عن ولوجه فی حضرات السوفسطاء، فجل کلامه قضایا شعرية ومقدمات تخيلية، فإنه تطرق طریق الشعراء فی الإنشاء لا الصراط الذی یسلکه الفضلاء والأذکیاء، فعندی ما یتغلف من أهوال سحره وشهب یرمی بها شیاطین توسوس فی سره» (عبدالعلی لکهنوی، ۱۳۲۹، پ ۲).

۵. سید دلدار علی نقوی (ف. ۱۲۳۵ هـ.ق)

سید دلدار علی نقوی، زعیم و مروج بزرگ تشیع در هندوستان و یکی از دانشمندان شهیر در قرن دوازدهم و سیزدهم هجری قمری است. عمده شهرت او به سبب مباحثات کلامی و فقهی با اهل سنت و تلاش‌هایی است که جهت تقویت و تمرکز فرهنگ شیعی در هندوستان به کار بسته است. او به رغم مخالفت جدی با تصوف و تعلم فلسفه، یکی از چهره‌های برجسته علوم عقلی در هندوستان به شمار می‌رود. نقوی نزد مدرسان فرنگی محل، منطق و فلسفه را فرا گرفته و با نگارش حواشی مختصر بر شرح الهدایه، با این سنت متنی ارتباط یافته است (حسنی لکهنوی، ۱۴۲۰، ج ۷، ص ۹۶۶-۹۶۷؛ ثبوت، ۱۳۸۰، ص ۲۰۵-۲۱۰). او در این اثر و ضمن بحث از شبهه «طفرة الزاویه»، از نظریه میرداماد دفاع کرده و به نقدهای عبدالعلی لکهنوی، به تفصیل پاسخ گفته است. نقوی بر این باور است که عبدالعلی در تقریر دیدگاه میرداماد دچار سوءفهم شده و نه تنها حق زبان و قلم، که حرمت شهرت و سیادت میرداماد را نیز اداء نکرده است. البته، اختلاف نظرهای نقوی با لکهنوی، در برخی مباحثات حضوری ایشان نیز مجال ظهور یافته است (نقوی لکهنوی، ۱۳۵۴، پ ۲۵۱/۲۵۵؛ جمعی از شاگردان غفران‌مآب، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۹۲-۹۳). این اختلاف نظرها فرامی‌نمایند که نقدهای تند لکهنوی بر میرداماد، در اندک‌زمانی با واکنش و پاسخ مدافعان مواجه شده‌اند.

نقوی در اثر مشهور خود، عماد الاسلام، نیز دیدگاه‌های میرداماد را درباره حدوث عالم، علم الهی و بداء، به تفصیل بازخوانی و بررسی کرده است. به‌باور او، نظریه میرداماد، آموزه‌ای پذیرفتنی است؛ اما به کاستی‌هایی دچار است که تصحیح و تکمیل آن را ضرورت می‌بخشند (نقوی لکهنوی، ۱۳۱۹، ج ۱، ص ۱۱۳، ۲۲۰-۲۲۴).

۶. فضل‌امام خیرآبادی (ف. ۱۲۴۳ هـ.ق)

فضل‌امام خیرآبادی، فیلسوف و منطق‌دان شهیر هندی است که علاوه بر تحصیل در مدرسه فرنگی محل، از محشیان اصلی حاشیه الرسالة الفطیبه به شمار می‌رود. او یکی از نقاط عطف در تاریخ مواجهه دانشوران هندوستان با میرداماد است؛ زیرا حسب جست‌وجوی ما، برای

نخستین بار *الأفق المبین* را به صورت رسمی و در جایگاه متن آموزشی، در سطح عالی فلسفه تدریس کرده است (حسنی لکهنوی، ۱۴۲۰، ج ۷، ص ۱۰۶۳).

توجه محوری خیرآبادی به *الأفق المبین*، او را به سرحلقه مدرسان این کتاب در قرن سیزدهم هجری قمری تبدیل کرده است. چنانکه در ادامه خواهیم دید، تدریس *الأفق المبین*، به دست شاگردان و فرزندان خیرآبادی ادامه یافت و علاوه بر تثبیت جایگاه میرداماد و آثار او در محافل علمی، بستر تحشیه و شرح این کتاب را در قرن چهاردهم هجری قمری فراهم ساخت. فضل امام خیرآبادی از میرداماد با القابی همچون «إمام المشائین»، «السید الباقر» و «خیر اللحقه بالمهرة» یاد کرده و در مباحث حمل، تصور و تصدیق، معنای وجود و...، دیدگاه‌های او را تقریر و نقد کرده است. خیرآبادی در مواجهه منتقدانه با میرداماد، تا حد زیادی از عبدالعلی لکهنوی متأثر است؛ چنانکه در تلخیص مشهورش از طبیعیات کتاب *الشفاء*، نقد عبدالعلی را بر دیدگاه میرداماد درباره وجود دهری تکرار کرده است. افزون بر این، خیرآبادی نخستین دانشمند هندی است که در بازخوانی دیدگاه‌های میرداماد، از کتاب *خلسه الملکوت* بهره برده است (فضل امام خیرآبادی، قرن ۱۳، پ ۱۲ / ۱۷ ر پ ۲۴؛ فضل امام خیرآبادی، ۱۲۴۸، پ ۴).

۷. حبیب‌الله قندهاری (ف. ۱۲۶۵ هـ.ق)

حبیب‌الله قندهاری، یکی از دانشمندان و فقیهان افغان/ هندی و از چهره‌های برجسته علوم عقلی و نقلی در شمال شبه‌قاره به شمار می‌رود. اطلاعات ما از زندگانی علمی او بسیار محدود است. همین‌قدر می‌دانیم که پس از تحصیل در قندهار و کابل، مدتی به ناحیه شرقی و مرکزی هندوستان و سپس، ایران رهسپار شده است. هویت و کیستی استادان او در علوم عقلی و نیز ارتباط او با سنت‌های متنی به‌درستی مشخص نیست (حبیبی، ۱۳۴۵، ص ۱-۵). از نقل قول‌های قندهاری در تألیفاتش برمی‌آید که آثار بسیاری از دانشمندان برجسته هندوستان - همچون نظام‌الدین انصاری، کمال‌الدین سہالوی و قاضی مبارک گوپاموی - را در اختیار داشته؛ چنانکه با میرداماد و آثار او نیز به‌خوبی آشنا بوده است.

قندهاری از میر با عباراتی همچون «المولی الباقر الداماد» یاد کرده و بیش از *الأفق المبین*،

به کتاب القیاسات ارجاع داده است. او در مباحثی همچون برهان تطبیق و حدوث دهری به دیدگاه میرداماد اشاره کرده است. به شکل خاص، پاسخ میرداماد را به دو شبهه «جذر اصم» و «ظفرة الزاویه» به تفصیل تقریر کرده و پس از نقد آنها، میان میر و ملاصدرا به داوری نشسته است. او همچنین، درباره مبانی نظریه حدوث دهری نقدهایی مطرح کرده و دیدگاه میرداماد را در تصویر صحیح «وجود دهری» و «عدم دهری»، ناکام دانسته است (قندهاری، ۱۳۷۲، پ ۴۳؛ قندهاری، قرن ۱۳، ۳/۳۱/۵۲). حبیب‌الله قندهاری یکی از سرنخ‌های مهم درباره تداول آثار و آراء میرداماد در شمال شبه‌قاره هندوستان (افغانستان کنونی) به شمار می‌رود؛ سرنخ‌هایی که با تعقیب آنها می‌توان اطلاعات جدیدی درباره جایگاه میرداماد در محافل علمی شمال هندوستان و خراسان کهن به دست آورد.

۸. ولی‌الله لکهنوی (ف. ۱۲۷۰ ه.ق)

ولی‌الله لکهنوی، یکی از چهره‌های اصلی مدرسه فرنگی محل در قرن سیزدهم هجری قمری است که در زمره مدرسان، مؤلفان و محشیان پرکار در حوزه علوم عقلی قرار دارد. او علاوه بر ارتباط با سنت‌های متنی شرح العقائد العزیدیة، شرح الهدایة و حاشیة شرح المواقف، دو نقش اساسی در حفظ و تثبیت میراث مکتوب محافل علمی - به‌ویژه مدرسه فرنگی محل - ایفا کرده است: نخست اینکه شجره‌نامه علمی و نسبی خاندان انصاری لکهنوی (فرزندان قطب‌الدین سهالوی) را به دقت و تفصیل ضبط کرده؛ دوم اینکه برخی آثار دانشمندان پیش از خود - همچون غایة العلوم و معراج العلوم (هر دو از محمدحسن سهالوی) - را به نحوی مبسوط شرح داده است (حسنی لکهنوی، ۱۴۲۰، ج ۷، ص ۱۱۳۵؛ ثبوت، ۱۳۸۰، ص ۲۲۲-۲۲۵).

درعین حال، لکهنوی یکی از نقاط عطف در تاریخ مواجهه دانشمندان هندی با میرداماد به شمار می‌رود؛ زیرا تقریباً در تمام آثار فلسفی، منطقی و کلامی خود، از دیدگاه‌های خاص میرداماد سخن گفته است. او از میرداماد با القابی همچون «باقرالمحققین»، «عمدة المتأخرین» و «خیر اللاحقین بالمهرة السابقین» یاد کرده و طیف وسیعی از آراء او را طرف بررسی و نقد قرار داده است. عبارات و تحلیل‌های لکهنوی در رویارویی با میرداماد بسیار دقیق و

مفصل‌اند و همین امر، وجه تمایز مواجهه او با میرداماد است؛ برای نمونه، او - بدون اینکه سخنان دانشمندان پیش از خود را صرفاً تکرار کند - بیشتر مبادی، استدلال‌ها و نتایج نظریه حدود دهری را به نقد کشیده و اشکالات گوناگون آن را به مخاطبان خود گوشزد کرده است (ولی‌الله لکهنوی، ۱۳۰۳، ص ۳۷-۳۸، ۱۱۳، ۲۰۴؛ ولی‌الله لکهنوی، ۱۲۵۵، پ ۳۳/۳۴؛ ولی‌الله لکهنوی، ۱۲۱۳، پ ۲۷/۷۰ ر ۱۱۴).

۹. سید حسین نونهروی (ف. ۱۲۷۱ ه.ق)

سید حسین نونهروی، یکی از چهره‌های درخشان تشیع در شبه‌قاره هندوستان است. او پس از طی تحصیلات ابتدایی در غازی‌پور، به لکهنو رهسپار شد و علوم عقلی را در محضر سید حسین نقوی و دانشمندان مدرسه فرنگی محل فراگرفت. نونهروی در اندک زمانی به یکی از مراجع علوم عقلی در عصر خویش بدل شد و به رونق و گرمی مجالس درس خویش شهرت یافت. چندی بعد، به مرشدآباد هجرت کرد و علاوه بر صدارت، در جایگاه «مدرس اعلی» در مدرسه عالی مرشدآباد منصوب شد. حسب گزارش‌های تاریخی، نونهروی در این مدرسه، برخی متون اساسی حکمت و کلام اسلامی - از جمله الأفتق‌المبین - را تدریس می‌کرده است (حسینی لکهنوی، ۱۴۲۰، ج ۷، ص ۹۵۴).

افزون بر این، او یکی از مدافعان جدی میرداماد در تاریخ جدال‌های قلمی در هندوستان به شمار می‌رود؛ چنانکه با نگارش اثری مبسوط، به نقدهای گوناگون عبدالعلی لکهنوی بر دیدگاه‌های میرداماد و صدرالمتألهین پاسخ داده است. مطابق گزارش تذکره‌نگاران، این اثر نفیس شامل دو بخش کلی بوده است: بخش نخست در رد اعتراضات عبدالعلی بر دیدگاه‌های میرداماد و ملاصدرا؛ و بخش دوم در نقد آراء عبدالعلی در مباحث گوناگون منطقی، طبیعی و مابعدالطبیعی. نونهروی پیش از تکمیل و تبیض این رساله، در سی‌وشش‌سالگی چشم از جهان فرو بست. پس از این واقعه، نسخه پیش‌نویس آثار سید حسین در اختیار وصی او، مولانا رضاحسین، قرار گرفت؛ اما او نیز به‌ناگاه درگذشت و با دریغ تمام، آثار نونهروی در شهر بنارس ضایع و مفقود شدند (لکهنوی کشمیری، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۱۳۱-۱۴۸).

۱۰. فضل حق خیرآبادی (ف. ۱۲۷۸ ه.ق)

فضل حق خیرآبادی، فرزند ارشد فضل‌امام خیرآبادی، فیلسوف، ادیب و منطق‌دان شهیر هندی است که علاوه بر پشتیبانی از قیام مردم هندوستان در برابر استعمار بریتانیا، سهمی چشمگیر در توسعه و تثبیت حوزه‌های علمی و سنت‌های متنی داشته است. او با نگارش حواشی پراکنده بر *سلم‌العلوم* و حاشیه‌ای مفصل بر شرح *گویاموی*، نقشی محوری در تثبیت و توسعه این سنت منطقی ایفا کرده است (حسنی‌لکهنوی، ۱۴۲۰، ج ۷، ص ۱۰۶۳-۱۰۶۵).

پس از عبدالعلی لکهنوی، خیرآبادی دومین منتقد جدی میرداماد در قرن سیزدهم هجری قمری به شمار می‌رود. او علاوه بر تدریس گسترده *الأفق‌المبین*، حاشیه‌ای درازدامن بر بخش درسی این کتاب نگاشته و دیدگاه‌های میرداماد را در مباحث گوناگون به چالش کشیده است. خیرآبادی در دیگر آثار خود - اعم از حواشی و نگاشته‌های مستقل - نیز، درباره آراء اختصاصی میر به تفصیل سخن گفته است. او در مواجهه با میرداماد، از عبدالعلی لکهنوی پیروی کرده است؛ چنانکه می‌توان نقدهای خیرآبادی را بسط و تفصیل اعتراضات لکهنوی قلمداد کرد. در عین حال، شیوه فضل حق از دو حیث با عبدالعلی متفاوت است: نخست اینکه بسآمد توهین و اسائه ادب به میرداماد در نگاشته‌های خیرآبادی کمتر است؛ و دوم اینکه نقدهای او بر میرداماد، در مباحث مربوط به وجود و ماهیت - همچون حمل، جعل، اشتقاق، مطابق گزاره وجودی، اعتبارات ماهیت و... - متمرکز است و کمتر به حدوث دهری و دیگر آراء میرداماد پرداخته است. او همچنین، به ریشه تاریخی دیدگاه‌های میرداماد و ارتباط آنها با منازعات دوانی و دشتکی، به نحوی ویژه توجه کرده است (فضل حق خیرآبادی، ۱۳۱۳، ۱۵، ۲۴-۲۳، ۲۸؛ فضل حق خیرآبادی، ۱۳۱۷، ۴۴-۵۰، ۶۴-۷۱، ۱۳۴-۱۳۵؛ فضل حق خیرآبادی، ۱۲۲۴، پ ۶/۲۲ ر ۲۳).

۱۱. تراب‌علی لکهنوی (ف. ۱۲۸۱ ه.ق)

تراب‌علی لکهنوی، یکی از دانشمندان و مدرسان بلندپایه مدرسه فرنگی محل در لکهنو است. او مؤلفی پرکار بوده و به واسطه نگارش حواشی گوناگون بر متون سنتی - همچون یک حاشیه و یک شرح بر شرح قاضی مبارک بر *سلم‌العلوم*، حاشیه‌ای بر *لواء‌الهدی* و

حاشیه‌ای بر شرح‌الهدایه و... - ارتباطی وثیق و عمیق با سنت‌های متنی متداول در هندوستان برقرار کرده است. عمده آثار تراب‌علی از نوع «حاشیه بر حاشیه / شرح» بوده و آینه‌ای تمام‌نما از نزاع‌های تفسیری در طبقات متأخر شارحان و محشیان سنت‌های متنی به شمار می‌رود. او در تمام نگاشته‌های خود، به تنوع آراء و تفاسیر دانشمندان هندی اشاره کرده و تسلط خود را بر فراز و فرود تاریخ سنت‌های متنی، به نمایش گذاشته است (حسنی لکهنوی، ۱۴۲۰، ج ۷، ۹۳۸-۹۳۹؛ ثبوت، ۱۳۸۰، ص ۲۴۲-۲۴۵).

لکهنوی از میرداماد با القابی همچون «باقرالعلوم»، «خیراللاحقین» و «باقرالحکماء» یاد کرده و به مناسبت‌های مختلف، درباره نظریات او سخن گفته است. تراب‌علی در حواشی خود بر شرح قاضی مبارک و نیز شرح‌الهدایه، دیدگاه میرداماد را در مباحثی همچون حمل، جعل، مراتب تقرر و موجودیت، حدوث دهری، مثل افلاطونی و علم الهی، بررسی کرده است. به شکل خاص، او در دو مبحث اقسام «هل بسیط» و محل نزاع در جعل، دیدگاه میرداماد را به تفصیل و دقت نقد کرده است؛ نقدهایی که عمدتاً از آثار عبدالعلی لکهنوی و فضل حق خیرآبادی اخذ شده‌اند (تراب‌علی لکهنوی، ۱۲۵۸، ص ۸۴-۸۵؛ تراب‌علی لکهنوی، ۱۲۸۴، ص ۲۳-۲۵، ۹۳-۹۱؛ ۲۲۱؛ تراب‌علی لکهنوی، ۱۲۷۸، ص ۸۸-۹۹، ۱۱۰-۱۱۳، ۳۱۶-۳۱۹).

۱۲. عبدالحلیم لکهنوی (ف. ۱۲۸۵ هـ.ق)

عبدالحلیم لکهنوی، یکی از دانشمندان نامدار علوم عقلی در هندوستان است که به واسطه تدریس در مناطق گوناگون شبه‌قاره و حضور در مناصب حکومتی، از شهرت و جایگاهی خاص برخوردار است. او به سبب تألیف آثاری همچون *حل المعاهد فی شرح العقائد، القول الأسلم لحل شرح سلم، کشف الاشتباه فی شرح حمد الله، التحقیقات المرضیة لحل حاشیة الزاهدیة علی الرسالة القطبیة* و... یکی از محشیان و شارحان اصلی سنت‌های متنی و نگارندگان «حاشیه بر حاشیه / شرح» به شمار می‌رود (حسنی لکهنوی، ۱۴۲۰، ج ۷، ص ۱۰۰۴-۱۰۰۵؛ ثبوت، ۱۳۸۰، ص ۲۸۲-۲۸۴).

لکهنوی از میرداماد با القابی احترام‌آمیز - همچون «رئیس‌المتأخرین»، «السیدالباقر» و

«رئیس‌المتبحرین» - یاد کرده و در مواضع گوناگون از آثار خود، دیدگاه‌های او را طرف توجه قرار داده است؛ برای نمونه، در مباحث مربوط به اقسام «هل بسیط»، حمل، تلازم، علیت، تسلسل، حدوث دهری و علم الهی، به دیدگاه میرداماد و تفاسیر دانشمندان هندی از اندیشه او اشاره کرده است. عبدالحلیم در بازخوانی نظریه میرداماد درباره تصور و تصدیق، به نقدهای حمدالله سندیلوی پاسخ داده و از میرداماد دفاع کرده است؛ درحالی‌که در مواجهه با نظریه حدوث دهری، مبادی و نتایج آن، دیدگاه‌های میرداماد را به تفصیل نقد کرده است (عبدالحلیم لکهنوی، ۱۳۱۱، ص ۴۲-۴۵، ۱۱۲-۱۱۳، ۱۵۸؛ عبدالحلیم لکهنوی، ۱۳۱۳، ص ۴۳-۴۴، ۱۳۶-۱۳۷، ۱۴۳). او همچنین، در اثر مستقل خود، *القول المحیط فیما تعلق بالجعل المؤلف و البسیط*، نظریه میرداماد را در تبیین نیاز ماهیت به جاعل و رابطه ذاتیات با جعل، ناساگار و ناکام دانسته است. (عبدالحلیم لکهنوی، ۱۲۹۳، ۶۸-۷۰).

۱۳. قلندرعلی پانی پتی (ف. ۱۲۹۳ ه.ق)

قلندرعلی پانی پتی یکی از دانشمندان ناشناخته قرن سیزدهم هجری قمری است که از دانش‌آموختگان مدرسه فرنگی محل به شمار می‌رود. از میان آثار او، حاشیه‌ای مفصل بر *الشمس‌البازغه* و نیز شرحی تحقیقی بر *سلم‌العلوم* به جای مانده که نمایانگر ارتباط او با سنت‌های متنی در هندوستان هستند (ثبوت، ۱۳۸۰، ۲۴۵-۲۵۱).

پانی پتی در هردو اثر یادشده، درباره میرداماد و آراء او سخن گفته است. او از میر با القابی ستایش آمیز - همچون «النحیر الشهیر» و «الفاضل الباقر» - یاد کرده و پاره‌ای از آراء او را بر اساس متن *الأفق‌المبین، الإیماضات و التفسیسات*، بررسی و تقریر کرده است. قلندرعلی در مباحثی همچون حمل، مراتب تقرر و موجودیت و جعل از دیدگاه‌های میرداماد یاد کرده و به‌شکلی مفصل، به بررسی و نقد نظریه حدوث دهری پرداخته است. مواجهه پانی پتی با میرداماد از جهات گوناگون حائز اهمیت است: نخست اینکه او - همچون برخی اسلاف خود - به ریشه تاریخی نظریات میرداماد در آثار بزرگان مدرسه شیراز توجه داشته است؛ دوم اینکه او ضمن نقد آراء میرداماد، رویکردی منصفانه و محققانه در پیش گرفته و برخی اشکالات ناقدان - همچون فضل‌حق خیرآبادی - را پاسخ داده است؛ سوم و مهم‌تر از همه اینکه در آثار قلندرعلی، سرنخ‌هایی ارزشمند و مهم از مواجهه شخصیت‌های ناشناخته

هندوستان با میرداماد وجود دارد؛ برای مثال، او در مواضعی از آثار خود، به نقدهای محمدرضا شوشتری و عطاءالرضا هندی، مؤلف *الصراط السوی*، بر آراء میرداماد اشاره کرده است (جون پوری و پانی پتی، ۱۲۸۰، ص ۲۷-۲۸، ۴۲، ۹۷-۹۹، پانی پتی، ۱۲۷۵، پ ۲۴/۲۶، ر ۳۷).

۱۴. عبدالحی لکهنوی (ف. ۱۳۰۴ هـ.ق)

عبدالحی لکهنوی، یکی از دانشمندان نامدار و پُرکار در تاریخ علوم عقلی در هندوستان است. او همانند پدرش، عبدالحلیم لکهنوی، در حوزه‌های گوناگون صاحب‌نظر بود و آثار فراوانی علوم عقلی و نقلی به قلم آورد. عبدالحی سه حاشیه خُرد و کلان بر *لواء الهدی* با عناوین *هدایة الوری الی لواء الهدی*، *مصباح الدجی فی لواء الهدی* و *نور الهدی لحملة لواء الهدی* نگاشته و یکی از محشیان اصلی *حاشیة الرسالة القطیبة* به شمار می‌رود. او همچنین، به واسطه تألیف حواشی پراکنده بر *الشمس البازغة*، برخی تکنگاری‌های مختصر بر پایه *حاشیة شرح التهذیب و حواشی سلم العلوم* و نیز، حاشیه‌ای مبسوط بر *حاشیة شرح المواقف* با عنوان «المعارف بما فی شرح المواقف»، با سنت‌های متنی هندوستان به صورتی عمیق و همه‌جانبه ارتباط دارد (حسنی لکهنوی، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۱۲۶۸-۱۲۷۰؛ ثبوت، ۱۳۸۰، ص ۳۰۹-۳۲۴).

در میان این آثار، لکهنوی بیش از همه در دو رساله *مصباح الدجی و المعارف* به اندیشه‌های منطقی و فلسفی میرداماد توجه کرده است. او از میرداماد با تعبیری فخیم - همچون «المتبقر فی العلوم»، «إمام المتألهین» و «محقق صناعة المیزان»^۱ - یاد کرده و دیدگاه‌های او را در مباحث حمل، تصور و تصدیق؛ وحدت، حدوث دهری و مُثل افلاطونی، تقریر و بررسی کرده است. او در اثر مستقل خود، *الکلام المتین فی تحریر البراهین*، بر تقریر میرداماد از برهان تطبیق اعتراض کرده و در رساله *المعارف*، نظر خاص وی را دربارهٔ اقسام «هل بسیط» به نقد کشیده است. عبدالحی برخی نقدهای گذشتگان -

۱. میرداماد اثر منطقی مستقلی نداشته یا دست‌کم، به دست ما نرسیده است؛ اما جالب است که در میان دانشمندان هندی، در جایگاه منطقدانی چیره شهرت دارد.

همچون عبدالعلی لکهنوی - را نقل کرده و به آنها پاسخ داده است. سپس پنج اشکال جدید بر نظریه میرداماد درباره اقسام «هل بسیط» مطرح کرده که در نوع خود، مفصل و دقیق است (عبدالحی لکهنوی، ۱۹۰۴، ص ۱۹۸-۲۰۰، ۲۵۱-۲۵۲، ۳۶۰-۳۶۳؛ عبدالحی لکهنوی، ۱۲۸۸، ص ۶-۹، ۴۴؛ عبدالحی لکهنوی، قرن ۱۳، پ ۱۴/۱۴ ر ۳۸/پ ۴۲).

۱۵. محمدحسن اسراییلی (ف. ۱۳۰۵ ه.ق)

محمدحسن اسراییلی، دانشمند معاصر با عبدالحی لکهنوی و یکی از مدرسان و مؤلفان منطق، فلسفه، فقه و حدیث در شرق هندوستان است. اطلاعات کامل و دقیقی از زندگانی علمی اسراییلی در دست نیست؛ چنانکه برخی آثار اصلی او نیز مفقود شده‌اند. تنها می‌دانیم که در مدرسه محلی رامپور تحصیل کرده و با نگارش حواشی خُرد و کلان بر حاشیه شرح *المواقف* و شرح محمدحسن سهالوی بر *سلم‌العلوم*، با این دو سنت متنی مرتبط بوده است (حسنی لکهنوی، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۱۳۵۴-۱۳۵۵).

ارتباط محمدحسن اسراییلی با آثار و آراء میرداماد بیش از سنت‌های متنی، در آثار مستقل وی شکل گرفته است. او در تکراری مشهور خود، *القول الوسیط فی الجعل المؤلف و البسیط*، پس از نقل و نقد مذاهب گوناگون در مسئله جعل، دیدگاه خاص خود را تقریر کرده است. اسراییلی میرداماد را «عمود التذقیق من أساطین التحقیق» و «باقرالعلوم المعضلات» لقب داده و نظریه او را به دقت و تفصیل، بازخوانی کرده است. او دیدگاه میرداماد را ناقص و غیرمنسجم قلمداد کرده؛ اما جالب است که وی را نه مشائی و نه اشراقی، بلکه صاحب نظریه‌ای جدید و مستقل در مسئله جعل دانسته است (سنهلی، ۱۳۱۲، ص ۲۷۱-۲۷۳).

اسراییلی در اثر دیگر خود، *المنطق الجدید*، نیز درباره حدوث دهری و برخی مبادی آن - همچون اقسام تقدم و تأخر، معیت دهری و عدم دهری - سخن گفته است. او در این رساله، همدلی بیشتری با میرداماد نشان داده؛ چنانکه دیدگاه او را درباره معقولات ثانی، اقسام و حقیقت آنها، «التحقیق الأنیق» خوانده و از آن طرفداری کرده است. همچنین، در مبحث وجود رابط نیز نظریه میرداماد را پذیرفته و به اشکالات میرزاهد هرّوی پاسخ داده

است (سنهلی، ۱۲۹۵، ۶۳-۶۵، ۷۵-۷۷، ۳۰۶-۳۰۸).

۱۶. عبدالحق خیرآبادی (ف. ۱۳۱۸ هـ.ق)

عبدالحق خیرآبادی، فرزند ارشد فضل‌حق خیرآبادی و از چهره‌های درخشان دو مدرسه عالی‌ه رامپور و کلکته در قرن سیزدهم و چهاردهم هجری قمری است. او یکی از نویسندگان و مدرسان پُرکار در حوزه علوم نقلی است که علاوه بر تألیف آثار مستقل، حواشی مفصلی بر متون سنتی و شروح آنها - همچون *لواء الهمدی* و شروح *سندیلوی* و *گوپاموی* بر *سلم‌العلوم* - نگاشته است. عبدالحق خیرآبادی با انجام دو اقدام اساسی در حوزه تعلیم و تعلم علوم عقلی، یکی از نقاط عطف در تاریخ سنت‌های متنی هندوستان به شمار می‌رود: نخست اینکه با شرح و تدریس دو رساله *المراقبة فی المنطق*، اثر فضل‌امام خیرآبادی، و *الهدیة السعدیة فی الحکمة الطبیعیة*، از فضل‌حق خیرآبادی، نقشی چشمگیر در تثبیت این دو اثر در میان متون درسی ایفا کرده است؛ دوم اینکه او برای نخستین بار، متنی آموزشی به زبان اردو در منطق، طبیعیات و مابعدالطبیعه با نام *زبدة الحکمة* تألیف کرده است (حسنی لکهنوی، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۱۱۶۲-۱۱۶۳؛ ثبوت، ۱۳۸۰، ص ۲۸۷-۲۸۸؛ Esots, 2018, p. 328).

عبدالحق - همچون جد و پدرش - آراء میرداماد را با رویکردی منتقدانه بازخوانی کرده و گستره متنوعی از آراء خاص او را طرف توجه و اهتمام قرار داده؛ برای مثال، در حوزه منطق، مباحث مربوط به اقسام «هل بسیط»، حمل و برهان انی، در حوزه طبیعیات، دیدگاه میرداماد درباره تناهی ابعاد و حقیقت زمان؛ و در حوزه الهیات، نظریات خاص او را درباره وجود رابط و علم الهی، بررسی کرده است. او همچنین، نظریه حدود دهری را با تفصیلی کم‌نظیر بازخوانی و نقد کرده است. به‌باور خیرآبادی، نظریه ابداعی میرداماد علاوه بر ناسازگاری‌های درونی، با دیدگاه او درباره جعل بسیط ماهیت سازگار نیست (عبدالحق خیرآبادی، ۱۳۰۲، ص ۲۸-۳۱، ۱۲۶-۱۲۹؛ عبدالحق خیرآبادی، ۱۲۷۷، ص ۵۶-۵۸، ۱۴۴، ۱۸۶؛ عبدالحق خیرآبادی، ۱۳۲۴، ۸۴-۷۹، ۱۰۲-۹۹، ۱۵۱-۱۵۴).

۱۷. محمدطیب رامپوری (ف. ۱۳۳۴ هـ.ق)

محمدطیب رامپوری، یکی از ادیبان شهیر جهان اسلام در نیمه قرن چهاردهم هجری قمری

است. او در شهر مکه دیده به جهان گشود و به تجارت روی آورد. پس از مدتی اقامت در شرق آفریقا، به قصد تجارت به بمبئی رهسپار شد. در هندوستان به کسب علم گرایید، تجارت را رها کرد و به سبب علاقه و استعداد فراوان در ادبیات عرب و علوم عقلی، به تحصیل تخصصی در این دو حوزه پرداخت. او در محضر عبدالحق خیرآبادی، متون اساسی حکمت - از جمله *الأفق المبین* - را فراگرفت و پس از چندی، به تدریس ادبیات و علوم عقلی در مدرسه عالی رامپور مشغول شد (حسنی لکهنوی، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۱۳۶۲-۱۳۶۴).

محمدطیب رامپوری بیشتر در جایگاه ادیب و زبان‌دان شهرت دارد؛ اما با نگرارش حواشی پراکنده بر بخش *درسی الأفق المبین*، یکی از چهره‌های متصل به این سنت متنی به شمار می‌رود. او از میرداماد با تعبیر «السید المصنف» یاد کرده و کوشیده است مقاصد وی را به صورتی شفاف و دقیق تبیین کند؛ لذا مواضع مهم را در عبارات *الأفق المبین*، در قالب نکاتی متسلسل تلخیص کرده است. محمدطیب درباره نزاع‌های تفسیری و نقدهای دانشمندان پیشین بر نظریات میرداماد، به ندرت سخن گفته و تنها در مبحث حمل، به نقدهای حمدالله سندیلوی بر میرداماد پاسخ داده است. افزون بر این، او در برخی مواضع - همچون مبحث جعل - با اتخاذ رویکردی آشتی‌جویانه، گوشزد کرده است که دیدگاه میرداماد در کلیت خود، با نظرگاه دانشمندانی همچون عبدالعلی لکهنوی و فضل‌حق خیرآبادی تفاوتی ندارد؛ بلکه منشاء اختلاف ایشان، تفاوت نگرش به حمل ذاتیات بر ماهیت است (مکی، ۱۳۳۴، ۱/ ۲ پ ۷). با توجه به اختصار و پراکندگی حواشی رامپوری، می‌توان حدس زد که او این اثر را هنگام تدریس *الأفق المبین* به قلم آورده است.

۱۸. سید مرتضی نونهروی (ف. ۱۳۳۶ ه.ق)

سید مرتضی نونهروی، فیلسوف شهیر شیعی در قرن چهاردهم هجری قمری و یکی از شاگردان خاص عبدالحی لکهنوی است. او پس از تحصیل در مدرسه فرنگی محل، ضمن اشتغال در سمت‌های گوناگون دیوانی، به یکی از مراجع اصلی علوم عقلی در شبه‌قاره تبدیل شد. نونهروی، جدی‌ترین مدافع هندی میرداماد در قرن چهاردهم هجری قمری است. مشهورترین اثر او، شرحی فلسفی بر دعای «مشلول» است که *معراج العقول* نام دارد. نونهروی در این اثر سترگ، بارها و به مناسبت‌های مختلف، از نظریات میرداماد یاد کرده و

برخی فرازهای دعای مأثور را بر اساس آموزه‌های فلسفی او تفسیر کرده است. او میرداماد را با القابی ستایش آمیز - همچون «رأس الحكمة الیمانیة»، «ثالث المعلمین»، «المعلم الأول للحكمة الیمانیة» و... - خطاب کرده و ضمن تقریر آراء او، به اشکالات منتقدان پاسخ داده است (ثبوت، ۱۳۸۳، ۵۲-۶۰؛ ۷۲-۷۳).

مواجهه نونهروی با میرداماد، ممتاز و کم‌نظیر است؛ زیرا او از نظریات میرداماد در برابر طیف متنوعی از انتقادات دانشمندان سنی مذهب - همچون عبدالعلی لکهنوی - و چهره‌های شیعی - همچون سید دلدار علی نقوی - دفاع کرده و حتی به اشکالات فیلسوفان متأخر ایرانی - همچون آقاحسین خوانساری و حکیم سبزواری - بر آراء میرداماد پاسخ داده است. نکته مهم دیگر، توجه محوری او به اندیشه‌های میرداماد در حوزه الهیات بالمعنی الأخص است؛ چنانکه علاوه بر مباحث امور عامه، دیدگاه‌های میرداماد را درباره حدوث دهری، جبر و اختیار، وجود واجب و قضاء و قدر تبیین کرده است (نونهروی، ۱۹۱۴، ص ۲۹۸-۲۹۹، ۴۸۶-۴۸۳، ۵۱۱-۵۱۸). او همچنین، با آثار شاگردان میرداماد و نسل دوم حکیمان مدرسه اصفهان - همچون سید احمد علوی‌عاملی و ملاشمسا گیلانی - به‌خوبی آشنا بوده است.

۱۹. ظهورالحسین رام‌پوری (ف. ۱۳۴۲ هـ.ق)

ظهورالحسین رام‌پوری، یکی از دانشمندان و فقیهان حنفی‌مذهب هندوستان در قرن چهاردهم هجری قمری است. او علوم عقلی و برخی متون اساسی در منطق و حکمت - از جمله الأفق‌المبین - را در محضر عبدالحق خیرآبادی فراگرفته است. رام‌پوری به‌سبب برخی آراء فقهی و اجتماعی خود، به بدعت‌گذاری در دین اسلام متهم شد؛ اما این اتهام، مانع شهرت و حضور او در محافل علمی نشد؛ چنانکه تا پایان عمر، کرسی تدریس علوم عقلی را در مدرسه عالی رام‌پور در اختیار داشت (حسنی لکهنوی، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۱۲۵۵).

ظهورالحسین رام‌پوری در اواخر عمر، نگارش شرحی مفصل بر الأفق‌المبین را آغاز کرد و آن را «الحق المبین فی شرح الأفق‌المبین» نام نهاد. او قصد داشت این اثر نفیس را به حاکم رام‌پور، نواب محمد حامدعلی خان (حک ۱۳۰۶-۱۳۴۸ هـ.ق)، تقدیم کند؛ اما با وفات رام‌پوری، این شرح برای همیشه ناتمام ماند. او در مقدمه الحق‌المبین آورده است:

«... أردت أن أشرح الكتاب المتين والجوهر الثمين، الأفق المبین الذي هو قمين بأن يكتب بأقلام الذهب على ألواح الزبرجد بماء الذهب الثمين، للفاضل المفضل، العلامة الفهامة، صاحب القريحة الذكية، الناقد النظر، الواقد القريحة، رئيس الحكمة الميزانية ومعلم الحكمة اليمانية، خير اللاحقين بالمهرة السابقين، ذی الفضل السنی، محمد بن محمد الملقب بباقر الداماد الحسينی» (رامپوری، ۱۳۳۴، ۲).

مطالعه بخش‌های باقی‌مانده از این اثر، فرامی‌نماید که رامپوری از روش «تفسیر متن به متن» بهره برده و کوشیده است با مراجعه به آثار دیگر میرداماد، متن *الأفق المبین* را به‌شکلی دقیق و گویا تفسیر کند. توجه او بر تبیین متن معطوف بوده و جز مواضعی انگشت‌شمار، به نقض و ابرام نپرداخته است. او همچنین، با اشاره به لوازم دیدگاه‌های میرداماد، مخاطب خود را از نتایج مابعدالطبیعی آنها مطلع کرده است. خصیصه دیگر در شرح رامپوری، توجه او به اختلاف نظر میرداماد با بزرگان فلسفه مشائی - همچون فارابی و ابن‌سینا - و نیز، ارتباط آراء او با اندیشه نمایندگان مدرسه شیراز است (رامپوری، ۱۳۳۴، پ ۲/ ۵ پ ۱۱).

۲۰. برکات احمد تونکی (ف. ۱۳۴۷ هـ.ق)

برکات احمد تونکی، منطق‌دان، متکلم و طبیب نامدار هندی و از شاگردان عبدالحق خیرآبادی در مدرسه عالی رامپور است. مشهورترین اثر او، *الحجة البازغة* نام دارد که شرحی مفصل بر رساله دیگرش، *الحكمة البالغة*، است. تونکی بخش عمده‌ای از *الحجة البازغة* را به بررسی نظریات میرداماد اختصاص داده و به‌شکل ویژه، نظریه حدوث دهری و مبادی آن - همچون مباحث اقسام تقدم و تأخر، زمان و دهر، حرکت و... - را به تفصیل نقد کرده است؛ برای نمونه، او بر دیدگاه میرداماد درباره حقیقت زمان، ده اشکال اساسی مطرح کرده و خلاصه‌ای از این اشکالات را در رساله *إتقان العرفان فی ماهیة الزمان* تکرار کرده است (تونکی، ۱۳۳۷، ص ۸-۱۱، ۲۳-۲۱، ۴۹-۴۷). او همچنین، رساله‌ای کوتاه در شرح و نقد عبارتی از *الأفق المبین* درباره وجود رابط نگاشته و یکی از شارحان این سنت متنی به شمار می‌رود (حسینی لکهنوی، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۱۲۰۳؛ ثبوت، ۱۳۸۰، ص ۳۲۶-۳۳۲).

برکات احمد از پایگاهی کلامی میرداماد را نقد کرده و از چهره‌هایی همچون عبدالعلی لکهنوی و فضل حق خیرآبادی بسیار متأثر بوده است. او در منازعات میرداماد با فخر رازی،

جلال‌الدین دوانی و دیگر اندیشمندان اشعری، میرداماد را تخطئه کرده و او را به افترا و سوءفهم متهم کرده است. به‌رغم همه این نقدها، مواجهه تونکی با میرداماد محترمانه و عاری از توهین است؛ چنان‌که او را «الفاضل الباقر»، «الماهر العریف» و «الباقرالذاکر» خطاب کرده و دقت‌های میرداماد را بسیار ستوده است (تونکی، ۱۳۳۲، ص ۳۱۳-۳۲۴، ۳۵۳-۳۶۰، ۵۱۱-۵۱۳؛ تونکی، ۱۳۳۳، ص ۲-۸، ۱۰-۱۶). باری، برکات‌احمد تونکی، بزرگ‌ترین منتقد میرداماد در قرن چهاردهم هجری قمری و میراث‌دار مخالفان بزرگ میرداماد در شبه‌قاره هندوستان است. سلسله شارحان و منتقدان هندی میرداماد در روزگار معاصر نیز از طریق تونکی و شاگردان او امتداد یافته است.^۱

۱. شناسایی و معرفی زنجیره شارحان، محشیان، منتقدان و مدافعان میرداماد از میانه قرن چهاردهم هجری قمری تا به امروز، موضوعی مستقل و مفصل است که در مجالی مناسب به آن خواهیم پرداخت.

ب) نمودارها

بخش حاضر به نمودارهای تکمیلیِ مداخل گذشته اختصاص دارد. هرکدام از این نمودارها شامل چهار بخش کلی است:

- در بخش نخست، لقب، نام و شهرت هر یک از شخصیت‌ها، به صورت کامل درج شده است. هدف نویسندگان، نمایش جایگاه اعلام در میان دانشمندان هندی بوده است؛ زیرا القاب پیشوندی - همچون «ملا»، «مولانا»، «مولوی»، «قاضی» و «شیخ» - از رتبه علمی و مناصب افراد حکایت می‌کنند. در این میان، لقب «ملا» - که با «علامه» برابر است - بالاترین جایگاه را داشته و «مولانا» و «مولوی» در مراتب بعدی قرار می‌گیرند. القاب پسوندی نیز، نشان‌دهنده جایگاه سیاسی و اجتماعی دانشمندان هندی هستند و ذکر آنها، پیگیری و مطالعه گزارش‌های تاریخی را سهولت می‌بخشد.
- بخش دوم شامل اطلاعاتی کلی از حیات علمی و معنوی اعلام است که علاوه بر «محدوده تاریخی»، «وابستگی به فرقه‌های تصوف» را هم دربر می‌گیرد. جزئیات ارتباط افراد با مدارس محلی و سنت‌های متنی نیز، ذیل دو عنوان «مدرسه» و «اتصال به سنت متن‌محور» مشخص شده است.
- بخش سوم به «محدوده جغرافیایی» اقامت دانشمندان در هندوستان اختصاص دارد که در قالب نقشه شبه‌قاره هندوستان نشان‌گذاری شده است. هدف نویسندگان از تدوین این نگاره‌ها، سهولت آگاهی از بسامد مواجهه با میرداماد در جغرافیای هندوستان است.
- در بخش چهارم، مواجهه شخصیت‌های علمی با میرداماد روایت شده است. این روایت مختصر بر چهار محور استوار است: «رویکرد به میرداماد» که ترکیبی از پایگاه فکری هر شخصیت و نحوه مواجهه او با آراء میرداماد را نشان می‌دهد؛ «اثربرداری از آثار میرداماد» که شامل عناوین مؤثر بر اندیشه هر یک از دانشمندان است؛ «ارتباط با آراء میرداماد» که مشخص می‌کند آیا مواجهه این دانشمندان با میرداماد، به سنت‌های متنی محدود است یا آثار مستقل ایشان را نیز دربر می‌گیرد؛ و «مباحث» که شامل فهرستی از مسائل منطقی، فلسفی و کلامی بوده و حیطه مواجهه دانشمندان را با میرداماد معین می‌کند.

۱. انورالدین حسینی

نام و شهرت کامل: سیدانورالدین حسینی اورنگ‌آبادی

محدوده تاریخی: زنده در ۱۲۰۲ ه.ق
وابستگی به فرقه‌های تصوف: نامعلوم
مدرسه: مدرسه محلی اورنگ‌آباد
اتصال به سنت متن محور: شرح الهدایة / الإیاضات
رویکرد به میرداماد: فلسفی / شرح؛ دفاع
اثرپذیری از آثار میرداماد: الصراط‌المستقیم / الأفق‌المبین / الإیاضات / القیاسات
ارتباط با آراء میرداماد: شرح آثار میرداماد* / شرح و تحشیه آثار دیگران
مباحث: نظرات خاص میرداماد (حرکت؛ تقدّم و تأخر؛ زمان و دهر؛ حدوث دهری؛ وجود دهری؛ ...)

محدوده جغرافیایی: اورنگ‌آباد

۲. عبدالقادر میلاپوری

نام و شهرت کامل: [مولانا] شاه‌عبدالقادر بن شریف‌الدین حسینی اورنگ‌آبادی میلاپوری، ملقب به «فخری»

محدوده تاریخی: ۱۱۴۳ - ۱۲۰۴ ه.ق
وابستگی به فرقه‌های تصوف: چشتیه
مدرسه: مدرسه محلی اورنگ‌آباد
اتصال به سنت متن محور: —
رویکرد به میرداماد: عرفانی / نقد
اثرپذیری از آثار میرداماد: الأفق‌المبین / الإیاضات / القیاسات
ارتباط با آراء میرداماد: نگارش آثار مستقل
مباحث: حمل؛ مراتب تقرّر و موجودیت؛ معنای وجود؛ معیت دهری

محدوده جغرافیایی: اورنگ‌آباد / میلاپور

۳. نورالهدی اورنگ آبادی

نام و شهرت کامل: [شیخ] نورالهدی بن قمرالدین حسینی اورنگ آبادی

محدوده تاریخی: ۱۱۵۳ - ۱۲۱۰ ه.ق

وابستگی به فرقه‌های تصوف: نقشبندیه

مدرسه: مدرسه محلی اورنگ آباد

اتصال به سنت متن محور: —

رویکرد به میرداماد: عرفانی؛ کلامی / نقد

اثرپذیری از آثار میرداماد: الألف المبین / الإیاضات / القیسات

ارتباط با آراء میرداماد: شرح و تحشیه آثار دیگران

مباحث: حمل؛ ملاک صدق؛ مراتب تقرّر و موجودیت؛ قاعده «فرعیت»؛ معنای وجود؛ جعل؛ وجود دهری؛ حدوث دهری

محدوده جغرافیایی: اورنگ آباد

۴. عبدالعلی لکهنوی

نام و شهرت کامل: [مولانا] عبدالعلی بن نظام الدین محمد انصاری لکهنوی، ملقب به «بحر العلوم»

محدوده تاریخی: ۱۱۴۴ - ۱۲۲۵ ه.ق

وابستگی به فرقه‌های تصوف: نقشبندیه

مدرسه: فرنگی محلّ

اتصال به سنت متن محور: الألف المبین / شرح الهدایة / حاشیة الرسالة

الفطیبة / حاشیة شرح المواقف / حاشیة شرح التهذیب / سلم العلوم

رویکرد به میرداماد: کلامی / نقد

اثرپذیری از آثار میرداماد: الألف المبین / القیسات

ارتباط با آراء میرداماد: تحشیه آثار میرداماد* / شرح و تحشیه آثار دیگران / نگارش آثار مستقلّ

مباحث: نظرات خاصّ میرداماد (اقسام هل بسیط؛ معقولات ثانی؛ قاعده «فرعیت»؛ جعل؛ اشتقاق؛ تقدّم و تأخر؛ وجود رابط؛ حدوث دهری؛...)

محدوده جغرافیایی: لکهنو / شاهجهان پور / رام پور / تروان / تدراس

۵. سید دلدار علی نقوی

نام و شهرت کامل: [مولانا] سیددلدار علی بن محمد معین نقوی نصیرآبادی لکهنوی، ملقب به «غفران مآب»

محدوده تاریخی: ۱۱۶۶ - ۱۲۳۵ ه.ق.

وابستگی به فرقه‌های تصوف: —

مدرسه: مدرسه محلی الہ آباد؛ منصوبیہ: فرنگی محل

اتصال به سنت متن محور: شرح الهدایہ

رویکرد به میرداماد: فلسفی؛ کلامی / شرح؛ نقد؛ دفاع

اثرپذیری از آثار میرداماد: الأفق المبین / القیسات / نیراس الضیاء

ارتباط با آراء میرداماد: شرح و تحشیہ آثار دیگران / نگارش آثار مستقل

مباحث: قاعدہ «فرعیت»؛ شبیہ «طفرۃ الزاویہ»؛ تقدّم و تاخر؛ دهر و سرمد؛ حدوث دهری؛ علم الہی؛ بداء

محدوده جغرافیایی: نصیرآباد / الہ آباد / سندیلہ / شاہجہان پور / لکھنؤ

۶. فضل امام خیرآبادی

نام و شهرت کامل: [مولانا] فضل امام بن محمد ارشد فاروقی خرگامی خیرآبادی

محدوده تاریخی: ؟ - ۱۲۴۳ ه.ق.

وابستگی به فرقه‌های تصوف: چشتیہ

مدرسه: مدرسه محلی خیرآباد؛ منصوبیہ: فرنگی محل

اتصال به سنت متن محور: حاشیہ الرسالة القطبیة / تثبیت کنندہ سنت

متنی الأفق المبین در هندوستان

رویکرد به میرداماد: فلسفی / نقد

اثرپذیری از آثار میرداماد: الأفق المبین / خلسۃ الملکوت

ارتباط با آراء میرداماد: شرح و تحشیہ آثار دیگران

مباحث: حمل؛ تصوّر و تصدیق؛ معنای وجود؛ وجود دهری؛ حدوث دهری؛ علم الہی

محدوده جغرافیایی: خیرآباد / شاہجہان آباد (دہلی) / کلکتہ

۷. حبیب‌الله قندهاری

نام و شهرت کامل: [مولوی] حبیب‌الله بن فیض‌الله قندهاری، مشهور به «خبو آخونزاده»

محدوده تاریخی: ۱۲۱۳ - ۱۲۶۵ ه.ق
وابستگی به فرقه‌های تصوف: نقشبندیه
مدرسه: مدرسه محلی قندهار و کابل
اتصال به سنت متن محور: —
رویکرد به میرداماد: فلسفی؛ کلامی / نقد
اثربندی از آثار میرداماد: الأفق المبین / القیاسات
ارتباط با آراء میرداماد: نگارش آثار مستقل
مباحث: شبهه «جذر اصم» (پارادوکس دروغ‌گو)؛ برهان تطبیق؛ شبهه «ظفر الزاویه»؛ زمان و دهر؛ وجود دهری؛ حدوث دهری

محدوده جغرافیایی: قندهار / کابل

۸. ولی‌الله لکهنوی

نام و شهرت کامل: [مولانا] ولی‌الله بن حبیب‌الله انصاری لکهنوی، ملقب به «ملک‌العلماء»

محدوده تاریخی: ۱۱۸۴ - ۱۲۷۰ ه.ق
وابستگی به فرقه‌های تصوف: نقشبندیه
مدرسه: فرنگی محل
اتصال به سنت متن محور: شرح العقائد العصبیه / شرح الهدایة / حاشیه
شرح المواقف
رویکرد به میرداماد: فلسفی؛ کلامی / نقد؛ شرح
اثربندی از آثار میرداماد: الصراط المستقیم / الأفق المبین / الإیماضات /
تقویم ایمان / القیاسات
ارتباط با آراء میرداماد: شرح و تحشیه آثار دیگران / نگارش آثار مستقل
مباحث: اقسام هل یسبط؛ معقولات ثانی؛ حمل؛ شبهه «جذر اصم»
(پارادوکس دروغ‌گو)؛ جعل؛ حرکت؛ زمان و دهر؛ حدوث دهری

محدوده جغرافیایی: لکهنو

۹. سید حسین نونهروی

نام و شهرت کامل: [مولانا] سیدحسین بن رمضان علی نونهروی غازی پوری، ملقب به «بحرالعلوم»

محدوده تاریخی: ۱۲۳۵ - ۱۲۷۱ ه.ق.
وابستگی به فرقه‌های تصوف: —
مدرسه: فرنگی محل / مدرسه شیعی لکنو
اتصال به سنت متن محور: —
رویکرد به میرداماد: فلسفی / دفاع
اثرپذیری از آثار میرداماد: الأفق المبین / القیسات
ارتباط با آراء میرداماد: محاکمه‌نگاری
مباحث: اقسام هل بسیط؛ معقولات ثانی؛ حمل؛ جعل؛ حرکت؛ زمان و
دهر؛ حدوث دهری

محدوده جغرافیایی: غازی پور / لکنو / مرشدآباد

۱۰. فضل حق خیرآبادی

نام و شهرت کامل: [مولانا] فضل حق بن فضل امام فاروقی خیرآبادی

محدوده تاریخی: ۱۲۱۲ - ۱۲۷۸ ه.ق.
وابستگی به فرقه‌های تصوف: چشتیه
مدرسه: مدرسه محلی خیرآباد
اتصال به سنت متن محور: سلم‌العلوم / الأفق المبین
رویکرد به میرداماد: فلسفی؛ کلامی / نقد
اثرپذیری از آثار میرداماد: الأفق المبین / تقویم‌الایمان / القیسات
ارتباط با آراء میرداماد: تحشیه آثار میرداماد* / شرح و تحشیه آثار
دیگران / نگارش آثار مستقل
مباحث: نظرات خاص میرداماد (اقسام هل بسیط؛ معقولات ثانی؛
حمل؛ ملاک صدق؛ قاعدة «فرعیت»؛ معنای وجود؛ جعل؛ اشتقاق؛...)

محدوده جغرافیایی: خیرآباد / شاهجهان آباد / رامپور

۱۱. تراب علی لکهنوی

نام و شهرت کامل: [مولانا] تراب علی بن شجاعت علی انصاری لکهنوی

محدوده تاریخی: ۱۲۱۳ - ۱۲۸۱ ه.ق

وابستگی به فرقه‌های تصوف: نامعلوم

مدرسه: فرنگی محل؛ منصوریه

اتصال به سنت متن محور: شرح الهدایة / حاشیة الرسالة القطیبة / سلم العلوم

رویکرد به میرداماد: فلسفی؛ کلامی / نقد

اثرپذیری از آثار میرداماد: الصراط المستقیم / الألف المبین / الإیاضات / التقیسات / القیسات

ارتباط با آراء میرداماد: شرح و تحشیه آثار دیگران

مباحث: اقسام «هل بسیط»؛ حمل؛ مراتب تقصّر و موجودیت؛ شبهه «طرفة الزاوية»؛ جعل؛ حدوث دهری؛ مثل افلاطونی؛ علم الهی

محدوده جغرافیایی: لکهنو / سندیله / محمّدآباد

۱۲. عبدالحلیم لکهنوی

نام و شهرت کامل: [مولانا] عبدالحلیم بن امین الله انصاری لکهنوی

محدوده تاریخی: ۱۲۳۹ - ۱۲۸۵ ه.ق

وابستگی به فرقه‌های تصوف: نقشبندیه

مدرسه: فرنگی محل

اتصال به سنت متن محور: شرح العقائد العنقدیة / حاشیة الرسالة القطیبة / سلم العلوم

رویکرد به میرداماد: فلسفی؛ کلامی / نقد؛ شرح

اثرپذیری از آثار میرداماد: الألف المبین / الإیاضات / القیسات

ارتباط با آراء میرداماد: شرح و تحشیه آثار دیگران / نگارش آثار مستقل

مباحث: اقسام «هل بسیط»؛ تلازم؛ جعل؛ حدوث دهری؛ علم الهی

محدوده جغرافیایی: لکهنو / باندا / جونپور / حیدرآباد

۱۳. قلندرعلی پانی پتی

نام و شهرت کامل: [مولوی] قلندرعلی اسدی زبیری پانی پتی

محدوده تاریخی: ؟ - ۱۲۹۳ ه. ق
وابستگی به فرقه‌های تصوف: نامعلوم
مدرسه: مدرسه محلی رامپور / فرنگی محل
اتصال به سنت متن محور: الشمس البازغة / سلم العلوم
رویکرد به میرداماد: فلسفی: کلامی / نقد
اثرپذیری از آثار میرداماد: الأفق المبين / الإيضاحات / خلسة الملکوت / القیسات
ارتباط با آراء میرداماد: شرح و تحشیه آثار دیگران
مباحث: حمل؛ مراتب تقرّر و موجودیت؛ اعتبارات ماهیت؛ جعل؛ علیت؛ وحدت؛ نفس الامر؛ دهر و زمان؛ وجود دهری؛ حدوث دهری

محدوده جغرافیایی: پانی پت / لکهنو / رامپور

۱۴. عبدالحی لکهنوی

نام و شهرت کامل: [مولانا] عبدالحی بن عبدالحلیم انصاری لکهنوی، ملقب به «علامة الهند»

محدوده تاریخی: ۱۲۶۴ - ۱۳۰۴ ه. ق
وابستگی به فرقه‌های تصوف: نقشبندیّه
مدرسه: فرنگی محل
اتصال به سنت متن محور: الشمس البازغة / حاشیه الرسالة القطیبة / حاشیه شرح المواقف / حاشیه شرح التهذیب / سلم العلوم
رویکرد به میرداماد: فلسفی: کلامی / نقد
اثرپذیری از آثار میرداماد: الأفق المبين / التقديسات / القیسات
ارتباط با آراء میرداماد: شرح و تحشیه آثار دیگران / نگارش آثار مستقل
مباحث: اقسام «هل بسيط»؛ حمل؛ تصوّر و تصدیق؛ برهان تطبیق؛ وحدت؛ وجود رابط؛ معیت دهری، حدوث دهری، مُثُل افلاطونی

محدوده جغرافیایی: لکهنو / باندا / حیدرآباد

۱۵. محمدحسن اسراییلی

نام و شهرت کامل: [مولوی] محمدحسن بن ظهورحسن اسراییلی کنعانی سبیلی

محدوده تاریخی: ۱۲۶۴ - ۱۳۰۵ ه.ق.
وابستگی به فرقه‌های تصوف: قادریه
مدرسه: مدرسه محلی رامپور
اتصال به سنت متن محور: حاشیه شرح المواقف / سلم العلوم
رویکرد به میرداماد: منطقی؛ فلسفی / نقد؛ دفاع
اثرپذیری از آثار میرداماد: الأفق المبین
ارتباط با آراء میرداماد: شرح و تحشیه آثار دیگران / نگارش آثار مستقل
مباحث: معقولات ثانی؛ جعل؛ وجود رابط؛ تقدم و تاخر؛ معیت
دهری؛ حدوث دهری

محدوده جغرافیایی: مرادآباد / رامپور / بدایون / لکنئو / شاهجهان آباد

۱۶. عبدالحق خیرآبادی

نام و شهرت کامل: [مولوی] عبدالحق بن فضل حق فاروقی خیرآبادی، ملقب به «شمس العلماء»

محدوده تاریخی: ۱۲۴۳ - ۱۳۱۸ ه.ق.
وابستگی به فرقه‌های تصوف: چشتیه
مدرسه: مدرسه عالی رامپور
اتصال به سنت متن محور: حاشیه الرسالة القطبیه / حاشیه شرح المواقف / حاشیه شرح التهذیب / سلم العلوم
رویکرد به میرداماد: فلسفی؛ کلامی / نقد
اثرپذیری از آثار میرداماد: الأفق المبین / التقديسات / القیسات
ارتباط با آراء میرداماد: شرح و تحشیه آثار دیگران / نگارش آثار مستقل
مباحث: اقسام «هل بسیط»؛ معقولات ثانی؛ حمل؛ تصور و تصدیق؛ برهان وسط و طرف؛ جعل؛ زمان و دهر؛ حدوث دهری؛ علم الهی

محدوده جغرافیایی: رامپور / کلکتہ / حیدرآباد

۱۷. محمدطیب رامپوری

نام و شهرت کامل: [شیخ] محمدطیب بن محمدصالح مکی رامپوری، مشهور به «عرب صاحب»

محدوده تاریخی: ؟ - ۱۳۳۴ ه. ق.
 وابستگی به فرقه‌های تصوف: نامعلوم
 مدرسه: مدرسه عالی رامپور
 اتصال به سنت متن محور: الأفق المبین
 رویکرد به میرداماد: فلسفی / شرح
 اثرپذیری از آثار میرداماد: الأفق المبین / التقديسات / القیسات
 ارتباط با آراء میرداماد: تحشیه آثار میرداماد* / شرح و تحشیه آثار دیگران
 مباحث: نظرات خاص میرداماد (معقولات ثانی؛ حمل؛ اشتقاق؛ جعل)

محدوده جغرافیایی: بمبئی / رامپور / کلکتہ / بهوپال / لکهنو

۱۸. سید مرتضی نوتهروی

نام و شهرت کامل: [مولانا] سیدمرتضی بن زین العابدین نوتهروی غازی پوری، ملقب به «فلسفی» و «حکمت مآب»

محدوده تاریخی: ۱۲۵۴ - ۱۳۳۶ ه. ق.
 وابستگی به فرقه‌های تصوف: —
 مدرسه: فرنگی محل
 اتصال به سنت متن محور: —
 رویکرد به میرداماد: فلسفی؛ کلامی / شرح؛ دفاع
 اثرپذیری از آثار میرداماد: الصراط المستقیم / الأفق المبین / الإیمانائات / الإیقاظات / التقديسات / تقویم الإیمان / القیسات
 ارتباط با آراء میرداماد: نگارش آثار مستقل
 مباحث: حمل؛ تصوّر و تصدیق؛ جعل؛ وحدت؛ وجود رابطه؛ حرکت؛ زمان و دهر؛ حدوث دهری؛ علم الهی؛ جبر و اختیار؛ قضاء و قدر

محدوده جغرافیایی: غازی پور / لکهنو / حیدرآباد

۱۹. ظهورالحسین رامپوری

نام و شهرت کامل: [مولانا] ظهورالحسین بن نیازالله رامپوری

محدوده تاریخی: ۱۲۷۴ - ۱۳۴۲ ه.ق

وابستگی به فرقه‌های تصوف: نامعلوم

مدرسه: مدرسه عالی رامپور

اتصال به سنت متن محور: الأفق المبین

رویکرد به میرداماد: فلسفی / شرح

اثرپذیری از آثار میرداماد: الأفق المبین / الإیاضات / التقديسات /

تقویم ایمان / القیسات

ارتباط با آراء میرداماد: شرح آثار میرداماد*

مباحث: نظرات خاص میرداماد (حمل؛ تصوّر و تصدیق؛ معنای وجود؛ اشتقاق؛ جعل)

محدوده جغرافیایی: رامپور / جونپور / سورت

۲۰. برکات احمد تونکی

۲-۳-۵۰. [مولانا] برکات احمد بن دائم علی تونکی

محدوده تاریخی: ۱۲۷۹ - ۱۳۴۷ ه.ق

وابستگی به فرقه‌های تصوف: چشتیه

مدرسه: مدرسه محلی تونک / مدرسه عالی رامپور

اتصال به سنت متن محور: الأفق المبین

رویکرد به میرداماد: فلسفی؛ کلامی / نقد

اثرپذیری از آثار میرداماد: الصراط المستقیم / الأفق المبین / القیسات

ارتباط با آراء میرداماد: شرح آثار میرداماد* / نگارش و شرح آثار مستقل

مباحث: نظرات خاص میرداماد (حمل؛ معنای وجود؛ اشتقاق؛ جعل؛ وجود رابط؛ تقدّم و تاخّر؛ زمان و دهر؛ وجود دهری؛ حدوث دهری)

محدوده جغرافیایی: تونک / رامپور / شاهجهانآباد (دهلی) / بهوپال

ج) تحلیل داده‌ها

- از تحلیل منسجم داده‌های تاریخی و متنی از ابتدای قرن سیزدهم تا میانه قرن چهاردهم هجری قمری، به دست می‌آید که:
- بیشتر شخصیت‌های اصلی در سنت‌های متنی، درباره میرداماد و دیدگاه‌های او اظهار نظر کرده‌اند؛ از این رو، بسیاری از شروح، حواشی و حواشی حواشی در این سنت‌ها، دنباله‌هایی از اندیشه‌های فلسفی میرداماد در هندوستان به شمار می‌روند.
  - حاشیه‌نگاری و شرح‌نویسی بر آثار میرداماد، در قرن سیزدهم هجری قمری آغاز شده و تا اواسط قرن چهاردهم هجری قمری ادامه یافته است. شروح و حواشی دانشمندان هندی، بر متن دو اثر میرداماد، *الأفق المبین* و *الإیماضات*، متمرکز هستند.
  - فضل‌امام خیرآبادی در اوایل قرن سیزدهم هجری قمری، ضمن تدریس رسمی *الأفق المبین*، جایگاه آن را در میان متون آموزشی سطح عالی حکمت تثبیت کرد. با این اقدام، *الأفق المبین* به یکی از سنت‌های متنی تبدیل شد و شرح و تحشیه آن، آهنگی شتابان به خود گرفت. سلسله دانشمندان متصل به خاندان خیرآبادی، مدرسان، شارحان و منتقدان اصلی میرداماد در تاریخ شبه‌قاره هندوستان به شمار می‌روند؛ چنانکه عمده حواشی و شروح *الأفق المبین* به دست ایشان نگاشته شده است.
  - آثار و آراء میرداماد در گستره وسیعی از جغرافیای هندوستان طرف توجه بوده‌اند؛ اما در میان مناطق گوناگون، دو شهر لکهنو و رام‌پور و توابع آنها (محدوده کنونی ایالت اتر پردیش) و سپس، اورنگ‌آباد و نونه‌ره، بیشترین سهم را در مواجهه علمی با میرداماد داشته‌اند.
  - دانشمندان هندی به طیف وسیعی از آراء میرداماد در حوزه منطق، طبیعیات و مابعدالطبیعه توجه کرده‌اند؛ اما از این میان، دو نظریه فلسفی «جعل بسیط ماهیت» و «حدوث دهری» و دو نظریه منطقی «حمل» و «اقسام هل بسیط»، به ترتیب بیشترین بسامد را به خود اختصاص داده‌اند. تمرکز محدوده درسی *الأفق المبین* بر مباحث وجود و ماهیت، باعث شد تا در قرن چهاردهم هجری قمری، جعل بسیط ماهیت به محور اصلی مباحثات مرتبط با میرداماد تبدیل شده و حدوث دهری اندکی به حاشیه برود.

نتیجه

اندیشه فلسفی میرداماد، یکی از نقاط عطف در حضور تاریخی آثار و آراء فیلسوفان ایرانی در شبه‌قاره هندوستان به شمار می‌رود. مواجهه دانشمندان هندی با نگاه‌ها و اندیشه‌های او، سه دوره کلی را سپری کرده است: دوره انتقال، دوره انتشار و دوره تثبیت. در این مقاله، با تمرکز بر دوره سوم، نشان دادیم که چگونه آثار و آراء میرداماد پس از ورود به هندوستان و انتشار در محافل علمی آن سرزمین، از ابتدای قرن سیزدهم هجری قمری، به دوره تثبیت وارد شدند. در این دوره که سنت‌های متنی علوم عقلی در شبه‌قاره در مرحله «حاشیه بر حاشیه/شرح» قرار داشتند، برخی آثار میرداماد—همچون الأفق‌المبین و الإیماضات—به سنت‌های متنی مستقل تبدیل شدند و حواشی و شروح گوناگونی بر محور آنها پدید آمد. همچنین، دامنه نزاع بر سر دیدگاه‌های میرداماد گسترش یافت و منتقدان و مدافعان جدی او در محافل علمی هندوستان ظهور کردند. این جدال‌های علمی، بر بنیاد نظریات میرداماد در منطق، طبیعیات و مابعدالطبیعه—همچون «جعل بسیط ماهیت»، «حدوث دهری»، «حمل»، «اقسام هل بسیط» و...—پیش می‌رفت. در نوشتار حاضر، علاوه بر رصد امتداد تاریخی اندیشه میرداماد در جنوب آسیا، حوزه‌ای مهم و ناشناخته برای مطالعات فلسفی و ترائی معرفی شده است.

منابع و مأخذ

۱. آزاد بلگرامی، غلام‌علی (۲۰۱۵). *سبحة المرجان فی آثار هندستان*. تحقیق: محمدسعید طریحی، بیروت، الرافدین.
۲. احمدآبادی، رحمان‌علی خان (۱۳۹۱). *تذکره علمای هند*. تصحیح یوسف بیگ باباپور، قم، مجمع ذخایر اسلامی.
۳. اورنگ‌آبادی، انورالدین (قرن ۱۳ الف). *التنویرات فی شرح الإیماضات*. نسخه شماره ۱۱ (عربی)، کتابخانه سالارچنگ (حیدرآباد).
۴. اورنگ‌آبادی، انورالدین (قرن ۱۳ ب). *حاشیه شرح هداية الحكمة*. نسخه شماره ۳۵۳۶، کتابخانه رضا (رام‌پور).
۵. اورنگ‌آبادی، نورالهدی بن قمرالدین (۱۲۴۳). *مُظهِر النور فی شرح مَظْهَر النور*. نسخه شماره ۳۱۵۷، کتابخانه رضا (رام‌پور).
۶. اورنگ‌آبادی میلاپوری، عبدالقادر بن شرف‌الدین (۱۹۵۹). *أصل الأصول فی بیان مطابقتة الكشف بالمعقول و المنقول*. تصحیح محمدیوسف کوکن. مدراس، انتشارات دانشگاه مدراس.
۷. اورنگ‌آبادی میلاپوری، عبدالقادر بن شریف‌الدین (۱۲۶۶). *مفتاح المعارف*. نسخه شماره ۸۰۵۷، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران.
۸. بخاری قادری، سید صابر حسین شاه (۱۹۹۱). *تذکره باب علوم*. رئیس‌العلماء غلام محمود هزاروی، لاهور، اداره غوثیه رضویه.
۹. پانی‌پتی، قلندرعلی (۱۲۷۵). *شرح سلم العلوم*. نسخه شماره ۳۵۲۱۱، کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد).
۱۰. تونکی، سید برکات احمد بن دائم‌علی (۱۳۳۷). *إتقان العرفان فی ماهیه الزمان*. لکهنو، مطبع شاه‌پریس.
۱۱. ثبوت، اکبر (۱۳۸۳). «فیلسوف نوتهره: از واپسین حلقه‌های اتصال حکمت ایرانی و هندی». *آینه میراث*، ۲ (۲)، ۵۱-۱۱۶.
۱۲. ثبوت، اکبر (۱۳۷۵). *مدارس اسلامی هند در طول تاریخ و جایگاه فرهنگ ایران در آنها*. دهلی، نو، انتشارات رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در هند.
۱۳. ثبوت، اکبر (۱۳۷۸). «مقدمه‌ای بر شرح الهدایة صدر». *حوزه*، ۹۲ (۱۶)، ۱۹۱-۲۵۰.
۱۴. ثبوت، اکبر (۱۳۸۰). *فیلسوف شیرازی در هند*. تهران، هرمس؛ مرکز بین‌المللی گفت‌وگوی

تمدن‌ها.

۱۵. جمعی از شاگردان غفران‌مآب (۱۳۹۴). *آینه حق‌نما*. تحقیق علی فاضلی، قم، مؤسسه کتاب‌شناسی شیعه.
۱۶. جون‌پوری، محمود بن شاه‌محمد و قلندرعلی پانی‌پتی (۱۲۸۰). *الشمس البازغة*. لودیانه، مطبع مجمع البحرين.
۱۷. حبیبی، عبدالحی (۱۳۴۵). «محقق قندهاری (چگونه یک دانشمند افغانی کتب گران‌بها را در علوم معقول و منقول نوشت؟)». *آریانا*، ۲۶۹ (۲۵)، ۱-۱۷.
۱۸. حسنی لکهنوی، عبدالحی (۱۴۰۳). *الثقافة الإسلامية في الهند (معارف العوالم في أنواع العلوم والمعارف)*. تحقیق: علی حسنی ندوی. دمشق، مجمع اللغة العربية.
۱۹. حسنی لکهنوی، عبدالحی (۱۴۲۰). *نزهة الخواطر و بهجة المسامع و النواظر (الإعلام بمن في تاريخ الهند من الأعلام)*. بیروت، دار ابن حزم.
۲۰. حسینی، داود (۱۳۹۸). *وجود و ذات: تفسیری از صدرا در سباق تاریخی*، قم، حکمت اسلامی.
۲۱. خیرآبادی، عبدالحق بن فضل‌حق (۱۲۷۷). *حاشیه لواء الیهادی*. کان‌پور، مطبع نظامی.
۲۲. خیرآبادی، عبدالحق بن فضل‌حق (۱۳۰۲). *الجواهر الغالية في الحكمة المتعالية*. رام‌پور، مطبع احمدی.
۲۳. خیرآبادی، عبدالحق بن فضل‌حق (۱۳۲۴). *خاتم الحواشی*. دهلی، مصلح المطابع.
۲۴. خیرآبادی، فضل‌امام بن محمدارشد (قرن ۱۳). *الحاشیه علی حاشیه رساله القطیبة*. نسخه شماره ۳۳۳۹، کتابخانه رضا (رام‌پور).
۲۵. خیرآبادی، فضل‌امام بن محمدارشد (۱۲۴۸). *تلخیص طبیعیات الشفاء*. نسخه شماره ۳۴۹۳، کتابخانه رضا (رام‌پور).
۲۶. خیرآبادی، فضل‌حق بن فضل‌امام (۱۲۲۴). *الحاشیه علی سلم العلوم*. نسخه شماره ۷۳۲۰، کتابخانه ملی و مرکز اسناد جمهوری اسلامی ایران (تهران).
۲۷. خیرآبادی، فضل‌حق بن فضل‌امام (۱۳۱۳). *الروض المجود فی أحكام الوجود*. حیدرآباد، مطبع مفیدالاسلام.
۲۸. خیرآبادی، فضل‌حق بن فضل‌امام (۱۳۱۷). *الحاشیه علی شرح السلم للقاضی مبارک*. سیال‌شریف، دارالعلوم ضیاء شمس الإسلام.
۲۹. رام‌پوری، ظهورالحسین بن نیازالله (۱۳۳۴). *الحق المبین فی شرح الأفق المبین*. نسخه شماره ۳۶۴۲، کتابخانه رضا (رام‌پور).

۳۰. سعیدی، غلام رسول (۲۰۱۱). حیات أستاذ العلماء، مولانا یارمحمد بندیالوی. ویرایش محمد انوارالحق بندیالوی. لاهور، دارالاسلام.
۳۱. سنہلی، محمدحسن بن ظہورحسن (۱۲۹۵). المنطق الجدید. لکھنو، مطبع انوار محمدی.
۳۲. سنہلی، محمدحسن بن ظہورحسن (۱۳۱۲). القول الوسیط فی الجعل المؤکف و البسیط. کان پور، مطبع نظامی.
۳۳. شبلی نعمانی، محمد بن حبیب اللہ (۲۰۰۹). مقالات شبلی. اعظم گڑھ: دارالمصنفین شبلی اکیڈمی.
۳۴. شوق، احمد علی خان (۱۹۲۹). تذکرہ کاملان رام پور. دہلی، ہمدرد پریس.
۳۵. صفری، علی اکبر (۱۳۹۰). «یادی از محمد شریف کشمیری، از علمای قرن یازدهم، شاگرد میرداماد». کتاب شیعہ، ۳ (۲)، ۶۳-۶۵.
۳۶. قندھاری، حبیب اللہ بن فیض اللہ (قرن ۱۳). معراج الحلوم فی أنموذج العلوم. نسخہ شماره ۲۶۵۹۱.۱، کتابخانہ مؤسسہ ابوریحان بیرونی (تاشکند).
۳۷. قندھاری، حبیب اللہ بن فیض اللہ (۱۲۷۲). عین المیزان. نسخہ شماره ۳۶، کتابخانہ شخصی امان اللہ خان (کوئٹہ).
۳۸. لکھنوی، تراب علی بن شجاعت علی (۱۲۵۸). شوکة الحواشی لإزالة الغواشی. لکھنو، مطبع محمدی.
۳۹. لکھنوی، تراب علی بن شجاعت علی (۱۲۷۸). التعلیق المرضی علی شرح القاضی. پیشاور، مطبعہ محمدیہ.
۴۰. لکھنوی، تراب علی بن شجاعت علی (۱۲۸۴). البیان الکافی فی شرح شرح القاضی. کان پور، مطبع نظامی.
۴۱. لکھنوی، عبدالحلیم بن امین اللہ (۱۲۹۳). القول المحيط فیما یتعلق بالجعل المؤکف و البسیط. کان پور، مطبع علوی.
۴۲. لکھنوی، عبدالحلیم بن امین اللہ (۱۳۱۱). التحقیقات المرضیة لحل حاشیة الزاهدیة علی الرسالة التظبیة. لکھنو، مطبع یوسفی.
۴۳. لکھنوی، عبدالحلیم بن امین اللہ (۱۳۱۳). حل المعاهد: حاشیة شرح العقائد. لکھنو، مطبع یوسفی.
۴۴. لکھنوی، عبدالحی بن عبدالحلیم (قرن ۱۳). المعارف بما فی شرح المواقف. نسخہ شماره ۴۷۷.۹، کتابخانہ دانشگاه علیگر (مجموعہ عبدالحی).

۴۵. لکهنوی، عبدالحیّ بن عبدالحلیم (۱۲۸۸). *الكلام المتین فی تحریر البراهین*. لکهنو، مطبع مصطفائی.
۴۶. لکهنوی، عبدالحیّ بن عبدالحلیم (۱۹۰۴). *مصباح الدجی فی لواء الهادی*. لکهنو، مطبع یوسفی.
۴۷. لکهنوی، عبدعلی بن نظام‌الدین (۱۲۲۹). *الحاشیة الكبرى علی حاشیة شرح المواقف*. نسخه شماره ۸۶۷۸، کتابخانه مرکز تحقیقات اسلامی (اسلام‌آباد).
۴۸. لکهنوی، عبدعلی بن نظام‌الدین (۱۳۳۲). *حاشیة بحر العلوم علی الصدرا*. رام‌پور، مطبع سعیدی.
۴۹. لکهنوی، ولی‌الله بن حبیب‌الله (۱۲۱۳). *شرح تذکرة المیزان*. نسخه شماره ۱۶۰۱۹، کتابخانه دانشگاه علیگر (مجموعه سبحان‌الله).
۵۰. لکهنوی، ولی‌الله بن حبیب‌الله (۱۲۵۵). *رسالة فی الجذر الأصم*. نسخه شماره ۵۰۴۳، کتابخانه ممتازالعلماء (لکهنو).
۵۱. لکهنوی، ولی‌الله بن حبیب‌الله (۱۳۰۳). *حاشیة الصدرا*. لکهنو، مطبع منشی نول‌کشور.
۵۲. لکهنوی کشمیری، محمد مهدی (۱۳۹۷). *نجوم السماء*، قم، کتابخانه بصیرتی.
۵۳. مکی، محمدطیب بن محمد صالح (۱۳۳۴). *حاشیة الأفق المبین*. نسخه شماره ۳۶۴۱، کتابخانه رضا (رام‌پور).
۵۴. میرداماد، محمدباقر بن محمد (۱۳۴۷). *الأفق المبین*. نسخه شماره ۷۸، کتابخانه مرکز تحقیقات اسلامی (اسلام‌آباد).
۵۵. میرداماد، محمدباقر بن محمد (۱۳۸۱). *مصنّفات میرداماد*. تصحیح عبدالله نورانی، جلد اول، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۵۶. نجفی، حسین و طیبیه حاج‌باقریان (۱۴۰۲). «میرداماد در آینه منابع تاریخی و تذکره‌ها». *کتاب‌گزار*، ش ۱۶-۱۷ (ویژه‌نامه میرداماد، پاره پنجم)، ۳۴۴-۹۹.
۵۷. نجفی، حسین و داود حسینی (۱۴۰۲). «فلسفه میرداماد در هندوستان از میانه قرن یازدهم تا پایان قرن دوازدهم هجری قمری (با تکیه بر سنت‌های درسی / متنی)». *تاریخ فلسفه*، ۵۴ (۱۴)، ۴۷-۹۲.
۵۸. نقوی لکهنوی، سید دلدار علی بن محمد معین (۱۲۵۴). *حاشیة شرح هدایة الحکمة*. نسخه شماره ۳۵۳۶، کتابخانه رضا (رام‌پور).
۵۹. نقوی لکهنوی، سید دلدار علی بن محمد معین (۱۳۱۹). *عماد الإسلام فی علم الکلام*. لکهنو، مطبع قومی پریس.

۶۰. نوّهرَوی، سید مرتضی بن زین‌العابدین (۱۹۱۴). *معراج العقول: شرح دعاء المشلول*. کانپور، مطبعة رعد.

61. El-Rouayheb, Khaled (2019). *the Development of Arabic Logic (1200–1800)*. Basel, Schwabe Verlag.
62. Esots, Janis (2018). "Islamic Philosophy in India". in: Z. R. Kassam, Y. K. Greenberg, & J. Bagli (eds.), *Islam, Judaism, and Zoroastrianism* (pp. 324–328). Dordrecht, Springer Netherlands.
63. Nizamuddin, M (1957). *A Catalogue of the Arabic Manuscripts in the Salar Jang Collection*. Hyderabad, Salar Jung Museum and Library.

References:

1. Azad Bilgrami, Gholam Ali (2015). *Subhat al-Marjan Fi Aasar Hindustan*. edited by: Mohammad Saeed Tarihi, Beirut, al-Rafidin (in Arabic).
2. Ahmad Abadi, Rahman Ali Khan (1391). *Tazkireh of Indian scholars*, edited by: Yusuf Beyg Babapour, Qom, Assembly of Islamic Reserves (in Persian).
3. Aurangabadi, Anwaruddin (13th century A). *Al-Tanqihat fi Sharh al-Talwihat*. Ms No. 11 (Arabic), Salar Jung Museum & Library, Hyderabad (in Arabic).
4. Aurangabadi, Anwaruddin (13th century B). *Hashiya Sharh Hidayat al-Hikmah*. Ms No. 3536, Reza Library (Rampur) (in Arabic).
5. Aurangabadi, Noorhuda bin Qamaruddin (1243). *Mozhero Noor fi Sharh E Mazhari Al-Noor*. Ms No. 3157, Reza Library (Rampur).
6. Aurangabadi Mailapuri, Abdul Qadir bin Sharafuddin (1959). *Asal-usul Fi Bayane Motabeghato Al-Kashf BelMaghool wa Almaghool*. edited by: Mohammad Yusef Kokan. Madras University Press (in Persian).
7. Aurangabadi Mailapuri, Abdul Qadir bin Sharifuddin (1266). *Miftah Al Maarif*. Ms No. 8057, the Central Library of Tehran University (in Arabic).
8. Bukhari Qadri, Seyyed Saber Hossein Shah (1991). *Tazkira Babul Ulum, Raees al-Ulama: Ghulam Mahmood Hazaravi*. Lahore, Qosiyeh Razavieh Office (in Urdu).
9. Panipati, QalandarAli (1275). *Sharh Sullam al-Ulum*. Ms No. 35211, Astan Quds Razavi Library (Mashhad) (in Arabic).
10. Tonki, Seyyed Barakat Ahmad bin Dai'm Ali (1337). *Itqan al-'Irfan fi Mahiyat al-Zaman*. Lucknow, Shahi Peris Publishing House (in Arabic).
11. Sobout, Akbar (1383). "the philosopher of Nonahreh: one of the last links connecting the Iranian philosophy with the Indian philosophy". *Ayeeneh-ye Miras*, vol. 2, no. 2, pp. 51-116 (in Persian).
12. Sobout, Akbar (1375). *Indian Islamic schools throughout history and the place of Iranian culture in them*. New Delhi, Cultural Consultative Publications of the Islamic Republic of Iran in India (in Persian).
13. Sobout, Akbar (1378). "An Introduction to the *Sharh al-Hidayeh* of Sadra".

- Howzeh*, vol. 92, no. 16, pp. 191-250 (in Persian).
14. Sobout, Akbar (1380). *Shirazi philosopher in India*. Tehran, Hermes; International Center for the Dialogue of Civilizations (in Persian).
  15. A group of Ghufran Maab's pupils (1394). *Ayeneh ye Haq nama*. edited by: Ali Fazeli. Qom, the Institute of Shia Bibliography (in Persian & Arabic).
  16. Jaunpuri, Mahmud bin Shah Mohammad; Panipati, Qalandar Ali (1280). *Al-Shams al-Baziqah*. Ludhiana, Majmaal-Bahrein Press.
  17. Habibi, Abdul Hai (1345). "Mihaqiq Kandahari (How did an Afghan scholar write precious books on sensible and transferable sciences?)". *Ariana*, vol. 269, no. 25, pp. 1-17 (in Persian).
  18. Hasani Lakhani, Abdul Hai (1403). *Al-Thaqafah al-Islamiyah fi al-Hind*. edited by: Ali Hassani Nadvi. Damascus: Arabic Language Association (in Arabic).
  19. Hasani Lakhani, Abdul Hai (1420). *Nuzhat al-Khawahir wa Bahjat al-Masami wa al-Nawazir*. Beirut, Dar Ibn Hazm (in Arabic).
  20. Hosseini, Davood (1398). *Existence and Essence: an interpretation of Sadra in historical context*. Qom, Islamic Wisdom Publications (in Persian).
  21. Khairabadi, Abdul Haq bin Fazl Haq (1277). *Hashiyat Liwa' al-Huda*. Kanpur, Nezami Press (in Arabic).
  22. Khairabadi, Abdul Haq bin Fazl Haq (1302). *Al-Jawahir al-Ghaliyah fi al-Hikmah al-Muta'aliyah*. Rampur, Ahmadi Press (in Arabic).
  23. Khairabadi, Abdul Haq bin Fazl Haq (1324). *Khatim al-Hawashi*. Delhi, Moslehul Mataba (in Arabic).
  24. Khairabadi, Fazl Imam bin Mohammad Arshad (13th century). *Al-Hashiyah 'ala Hashiyat Risala al-Qutbiyah*. Ms No. 3339, Reza Library (Rampur) (in Arabic).
  25. Khairabadi, Fazl Imam bin Mohammad Arshad (1248). *Talkhis Tabi'iyat al-Shifa'*. Ms No. 3493, Reza Library (Rampur) (in Arabic).
  26. Khairabadi, Fazl Haq bin Fazl Imam (1224). *Al-Hashiyah 'ala Sullam al-'Ulum*. Ms No. 7320, National Library of the Islamic Republic of Iran (Tehran) (in Arabic).
  27. Khairabadi, Fazl Haq bin Fazl Imam (1313). *al-Rawdh al-Majud fi Ahkam al-Wujud*. Hyderabad, Mofid al-Islam Press (in Arabic).
  28. Khairabadi, Fazl Haq bin Fazl Imam (1317). *Al-Hashiyah 'ala Sullam al-'Ulum*. Siyal Sharif, Dar al-Ulom Zia Shams-ul-Islam (in Arabic).
  29. Rampuri, Zohourul Hussein bin Niazullah (1334). *Al-Haq al-Mubin fi Sharh al-Ufuql al-Mubin*. Ms No. 3642, Reza Library (Rampur) (in Arabic).
  30. Saidi, Gholam Rasul (2011). *Hayat Ustadh al-'Ulama: Mawlana Yar Muhammad Bandialavi*. edited by: Mohammad Anwar al-Haq Bandialavi. Lahore, Darul Islam (in Urdu).
  31. Sanbahli, Mohammad Hasan bin Zohourul Hasan (1295). *Al-Mantiq al-Jadid*. Lucknow, Anwar Mohammadi Press (in Arabic).
  32. Sanbahli, Mohammad Hasan bin Zohourul Hasan (1312). *Al-Qawl al-Wasit fi al-Ja'ar al-Mu'allaf wa al-Basit*. Kanpur, Nezami Press (in Arabic).

33. Shibli No'mani, Muhammad bin Habibullah (2009). *Shibli Articles*. Azamgarh, Darul Musannefin Shibli Academy (in Urdu).
34. Shough, Ahmad Ali Khan (1929). *Tadhkirah Kamilan Rampur*. Delhi, Hamdard press (in Urdu).
35. Safari, Ali Akbar (1390). "Remembrance of Muhammad Sharif Kashmiri, one of the Scholars in the 11th Century, Mīr Dāmād's Student". *the Book of Shia*, vol. 3, no. 2, pp. 63-65 (in Persian).
36. Kandahari, Habibullah bin Faizullah (13th century). *Mi'raj al-Hulum fi Unmidhaj al-'Ulum*. Ms No. 26591.1, Abu Rihan Biruni Foundation Library (Tashkent) (in Arabic).
37. Kandahari, Habibullah bin Faizullah (1272). *Ain al-Mizan*. Ms No. 36, Amanullah Khan's personal library (Quetta) (in Arabic).
38. Lakhnavi, Torab Ali bin Shujaat Ali (1258). *Shawkat al-Hawashi fi Izalat al-Ghawashi*. Lucknow, Mohammadi Press (in Arabic).
39. Lakhnavi, Torab Ali bin Shujaat Ali (1278). *Al-Ta'liq al-Mardhi 'ala Sharh al-Qadhi*. Peshawar, Muhammadiyah Press (in Arabic).
40. Lakhnavi, Torab Ali bin Shujaat Ali (1284). *Al-Bayan al-Kafi fi Sharh Sharh al-Qadhi*. Kanpur, Nezami Press (in Arabic).
41. Lakhnavi, Abdul Halim bin Aminullah (1293). *Al-Qawl al-Muhit fima Yata'allaq bi al-Ja'l al-Mu'allah wa al-Basit*. Kanpur, Alavi Press (in Arabic).
42. Lakhnavi, Abdul Halim bin Aminullah (1293). *Al-Tahqiqat al-Mardhiyah li hall Hashiyat al-Zahediyah 'ala al-Qutbiyah*. Kanpur, Alavi Press (in Arabic).
43. Lakhnavi, Abdul Halim bin Aminullah (1311). *Al-Tahqiqat al-Mardhiyah li hall Hashiyat al-Zahediyah 'ala al-Qutbiyah*. Lucknow, Yousefi Press (in Arabic).
44. Lakhnavi, Abdul Halim bin Aminullah (1313). *Hall al-Ma'aqid: Hashiyat Sharh al-'Aqaed*. Lucknow, Yousefi Press (in Arabic).
45. Lakhnavi, Abdul Hai bin Abdul Halim (13th century). *Al-Ma'arif bima fi Sharh al-Mawaqif*. Ms No. 477.9, Aligarh University Library (Abdul Hai collection) (in Arabic).
46. Lakhnavi, Abdul Hai bin Abdul Halim (1288). *Al-Kalam al-Matin fi Tahrir al-Barahin*. Lucknow, Mostafa'i Press (in Arabic).
47. Lakhnavi, Abdul Hai bin Abdul Halim (1904). *Misbah al-Duja fi Liwa' al-Huda*. Lucknow, Yousefi Press (in Arabic).
48. Lakhnavi, Abdul Ali bin Nizamuddin (1229). *Al-Hashiyah al-Kubra 'ala Hashiyat Sharh al-Mawaqif*. Ms No. 8678, Islamic Research Center Library (Islamabad) (in Arabic).
49. Lakhnavi, Abdul Ali bin Nizamuddin (1332). *Hashiyat Bahr al-'Ulum ala al-Sadra*. Rampur, Saedi press (in Arabic).
50. Lakhnavi, Waliullah bin Habibullah (1213). *Sharh Tadhkirah al-Mizan*. Ms No. 160.19, Aligarh University Library (Subhan Allah Collection) (in Arabic).

51. Lakhanvi, Waliullah bin Habibullah (1255). *Risalah fi al-Jadhr al-Asam*. Ms No. 504.3, Mumtaz-ul-Ulama Library (Lucknow) (in Arabic).
52. Lakhanvi, Waliullah bin Habibullah (1303). *Hashiyat al-Sadra*. Lucknow, Munshi Nawal Kishore Press (in Arabic).
53. Lakhanvi Keshmiri, Mohammad Mahdi (1397). *Nojum al-Sama*. Qom, Basirtari Library (in Persian).
54. Makki, Muhammad Tayyib bin Muhammad Saleh (1334). *Hashiyat al-Ufuql al-Mubin*. Ms No. 3641, Reza Library (Rampur) (in Arabic).
55. Mīr Dāmād, Muhammad Baqir bin Muhammad (1392). *Al-Ufuql al-Mubin*. Ms No. 78, Islamic Research Center Library (Islamabad) (in Arabic).
56. Mīr Dāmād, Muhammad Baqir bin Muhammad (1381). *Musannafat Mīr Dāmād*. edited by: Abdullah Nourani. Tehran, Society for the appreciation and cultural works and dignitaries (in Arabic).
57. Najafi, Hossein; Haj Baqerian, Taiyyebeh (1402). "Mīr Dāmād in the mirror of Historical Sources". *Ketabgozar*, No. 16-17 (Mīr Dāmād special volume, part 5), pp. 99-344 (in Persian).
58. Najafi, Hossein; Hosseini, Davood (2023). "Philosophy of Mīr Dāmād in India, from the middle of the 11th century to the end of the 12th century AH (based on textual/ textual traditions)". *History of Philosophy*, Vol. 54, No. 14, pp. 47-92 (in Persian).
59. Naqvi Lakhanvi, Seyyed Deldar Ali bin Mohammad Mu'in (1254). *Hashiya Sharh Hidayat al-Hikmah*. Ms No. 3536, Reza Library (Rampur) (in Arabic).
60. Naqvi Lakhanvi, Seyyed Deldar Ali bin Mohammad Mu'in (1319). *Imad al-Islam fi 'Ilm al-Kalam*. Lucknow, Qaumi Press (in Arabic).
61. Nonahravi, Seyyed Morteza bin Zainul Abdin (1914). *Sharh Du'a al-Mashlul: Mi'raj al-'Uqul*. Kanpur, Ra'd Press (in Arabic).